

T.C

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**TÜRKİYE'DE LAİKLİK ANLAYIŞI ÜZERİNE ELEŞTİREL BİR
İNCELEME: ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARINDA
LAİKLİK**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Şükrü ÜNLÜ

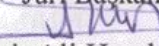
Danışman: Prof. Dr. Hakkı BÜYÜKBAŞ

ARDAHAN 2018

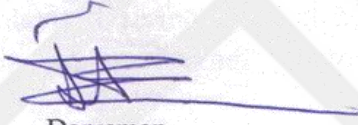
KABUL VE ONAY

Şükrü ÜNLÜ, tarafından hazırlanan **“TÜRKİYE’DE LAİKLİK ANLAYIŞI ÜZERİNE ELEŞTİREL BİR İNCELEME: ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARINDA LAİKLİK”** başlıklı bu çalışma, 30/03/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından OY BİRLİĞİ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

Dr. Öğr. Üyesi. Ali Haydar SOYSÜREN

Danışman

Prof. Dr. Hakkı BÜYÜKBAŞ

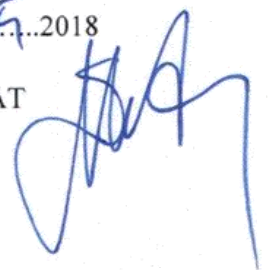
Jüri Üyesi

Dr. Öğr. Üyesi İlhan KURTBAŞ

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylım. 03.05.2018

Yrd. Doç. Dr. Zafer AYKANAT

Enstitü Müdürü

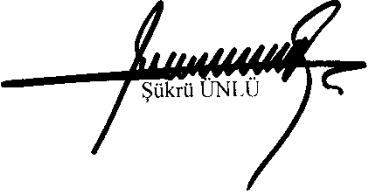
T.C.
ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Türkiye'de Laiklik Anlayışı Üzerine Eleştirel Bir İnceleme: Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim. 30/03 /2018

Şükrü ÜNLÜ

ÖZET

Bir devletin gerçek anlamda demokratik bir hukuk devleti olması, kural koyarken bir dine göre hareket etmemesine, din temelli bir yapı altına girmemesine bağlıdır. Başka şekilde ifade etmek gerekirse, demokratik devlet din ve devlet işlerini birbirinden ayırmalı, laik bir yapılanma içerisinde olmalıdır. Bu çalışmanın amacı laiklik kavramını açıklamak, Türk Anayasa Mahkemesi'nin laiklik ilkesini ne şekilde ele aldığını, bu ilkeye nasıl bir anlam yükleyerek ne yönde kararlar verdiğini ortaya koymak ve Mahkemenin, laiklik anlayışının bir değerlendirmesini yapmaktır. Bu değerlendirmeyi yaparken, günümüze kadar konu ile ilgili verilen önemli kararlar incelenerek, Mahkeme'nin laiklik anlayışı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızı üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; laikliğin tanımı yapılarak, dünyadaki tarihsel gelişimine değinilmiştir. Daha sonra laikliğin, Siyaset Bilimi'nde ele alınışına kısaca değinilerek, bazı ülkelerdeki laiklik düzenlemeleri daha yakından incelenmiş ve anayasal düzenlemelerine kısaca yer verilmiştir. Birinci bölümün son kısmında ise, Türkiye'de laikliğin tarihsel gelişimi üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde; Türk Hukuk Sistemi'nde laikliğin ele alınışını genişçe ele alınarak irdelenmiştir. Burada laikliğin unsurlarından din hürriyeti açıklanarak, bunun içinde yer alan inanç hürriyeti ve ibadet hürriyeti unsurları açıklanmaya çalışılmıştır. Yine laikliği diğer unsuru olan din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması açıklanarak bunun da alt unsurları irdelenmiştir.

Üçüncü bölümde; Hukuk, Hukuk Devleti, Anayasa, Anayasa Mahkemesi, Türk Anayasa Tarihi gibi konularda bilgi verilmiştir. 1876 Kanuni Esasi, 1921 Anayasası, 1924 Anayasası, 1961 Anayasası laikliği ele alışı kısaca anlatılmıştır. Mahkeme'nin laikliğe ilişkin verdiği çeşitli kararlar incelenmiştir. Bu kararlardan yola çıkarak Mahkeme'nin geçmişten günümüze kadar benimsediği laiklik anlayışı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu kararlar; Milli Nizam Partisi(MNP) Kapatma Kararı, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Devlet Teşkilatında Bulunması ile İlgili Karar, Eski Türk Ceza Kanunu 175 ve 176. Maddesinde Yer Alan “devletçe tanınan dinler” İbaresinin Yerine “semavi dinler” İbaresinin İptali Davası, Anayasa Mahkemesinin Türban Kararları(1989 Tarihli Birinci Türban Kararı ve 1991 Tarihli İkinci Türban Kararı), Refah Partisi(RP) Kapatma Kararı, Fazilet Partisi (FP) Kapatma Davası, Başörtüsüne

Üniversitelerde Serbestlik Getirmek Amacıyla Yapılan Anayasa Değişikliğine Yönelik İptal Kararı, Adalet ve Kalkınma Partisi Kapatma Davasına ilişkin Karar(30.07.2008 Tarih ve E.2008/1, K.2008/2 Sayılı Karar) incelenmiştir. Daha sonra Anayasa Mahkemesi İçtihatları incelenerek Mahkeme'nin lâiklik konusundaki düşünceleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece Türk Siyasal Hayatı'nı biçimlendirmeye devam eden laiklik, din-devlet ve daha geniş anlamda din-siyaset ilişkisinin aydınlatılmasına katkı sağlaması amaçlanmıştır. Çalışmamız sonuç bölümüyle tamamlanmıştır.

Çalışmamızın oluşturulmasında Anayasa metni, ilgili hukuki metinler özellikle de Anayasa Mahkemesi'nin konuya ilişkin kararları incelenmiştir. İkincil kaynak olarak, siyaset bilimi ve anayasa hukuku disiplinlerine ilişkin konumuza ilgilendiren kısmıyla geniş bir literatür taraması yapılmış ve bu çalışmalardan genişçe yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Laiklik - Laik Devlet – Sekülerizm - Din Özgürlüğü - Anayasa Mahkemesi

ABSTRACT

The fact that a state is a democratic state of law in a real sense depends on not acting according to a religion while putting a rule, not entering a religion-based structure. To put it another way, the democratic state must be in a secular structure that separates religion and state from each other. The purpose of this study is to explain the concept of secularism, to show how the Turkish Constitutional Court deals with the secularism principle, how to make a meaning to this principle, and to make an assessment of the concept of secularism. In making this assessment, important decisions regarding the issue were examined day by day, and tried to put forward the understanding of the secularism of the Court.

Our work consists of three parts. In the first chapter; the definition of secularism has been made and the historical development in the world has been mentioned. Later, after briefly addressing the discussion in Political Science, the secularist arrangements in some countries were examined more closely and the constitutional arrangements were briefly examined. Finally, the historical development of secularism in Turkey is emphasized.

In the second chapter; The issue of secularism in the Turkish legal system has been examined extensively. Here, freedom of religion was explained from the elements of secularism, and the elements of freedom of religion and freedom of worship contained in it were tried to be explained. Another element of secularism, the separation of religion and state affairs, was explained and its subordinate elements were examined.

In the third chapter; Law, State of Law, Constitution, Constitutional Court, History of Turkish Constitution. 1876 Constitution, the 1921 Constitution, the 1924 Constitution, the 1961 Constitution and the 1982 Constitution were discussed briefly. Various judgments of the Court on secularism have been examined. From these resolutions, the Court tried to put forward the concept of secularism that the Court adopted from the past to the present day. These; Decision to Closure of the Milli Nizam Party (MNP), Decision on the Presidency of the Presidency of Religious Affairs in the State Organization, Revocation of the "semavi dinler" İbaresin Instead of the "state-recognized religions" in Articles 175 and 176 of the Old Turkish Penal Code, Decision to close the Refah Party (RP), Fazilet Party (FP) Closure Case, Cancellation Decision

Toward the Amendment of the Constitution to Introduce Freedom to the Headscarf, Adalet ve Kalkınma Party(AKP) Closure Case The Decision (Decision dated 30.07.2008 and E.2008 / 1, Decision No.2008 / 2) has been examined. Afterwards, the case-law of the Constitutional Court was examined and tried to put forward the opinions of the Court on secularism. Thus, we hope to contribute to the clarification of secularism, the state of religion and religion-politics in a broader sense, which continue to shape Turkish Political Life. Our work has been completed in the result section.

Primary and secondary sources were used as references in the creation of our work. The legal texts of the Constitution, especially the Constitutional Court's decisions on the issue, are examined. As a secondary source, a broad literature search was conducted and partly exploited in the part concerned with our position on political science and constitutional law disciplines.

Key Words: Secularism - Secular State – Secularism - Freedom of Religion - Constitutional Court

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

LAİKLİK OLGUSUNUN KAVRAMSAL-KURAMSAL ÇERÇEVESİ, TARİHSEL GELİŞİMİ VE TÜRKİYE’DE-DÜNYADA UYGULANIŞI

1.1. TANIMI.....	4
1.1.1. Demokrasi Kavramı.....	7
1.1.2. Laiklik ve Demokrasi İlişkisi.....	8
1.2. DÜNYADA LAİKLİĞİN GELİŞİMİ.....	10
1.3. SİYASET BİLİMİNDE LAİKLİĞİN ELE ALINIŞI.....	15
1.4. DÜNYADA BAZI ÜLKELERDEKİ LAİKLİK ANLAYIŞI.....	17
1.4.1. İngiltere.....	17
1.4.2. Almanya.....	19
1.4.3. Fransa.....	22
1.4.4. Amerika Birleşik Devletleri (A.B.D).....	23
1.5. DİĞER BAZI BATI ÜLKELERİNDE LAİKLİK.....	25
1.5.1. Hollanda.....	25
1.5.2. Yunanistan.....	26
1.5.3. İspanya.....	28
1.5.4. Belçika.....	29
1.5.5. İtalya.....	31
1.6. TÜRKİYE’DE LAİKLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	32
1.6.1. Osmanlı İmparatorluğunda Laiklik Eğilimleri Hususu.....	33
1.6.2. Cumhuriyet Dönemi Laikliğinin Gelişimi (1980’e kadar).....	34

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK HUKUK SİSTEMİNDE LAİKLİK ANLAYIŞI

2.1. GENEL OLARAK	38
2.2. DİN HÜRRİYETİ.....	42
2.2.1 İnanç Hürriyeti.....	43
2.2.2. İbadet Hürriyeti.....	44
2.3. DİN VE DEVLET İŞLERİNİN BİRBİRİNDEN AYRILMASI.....	45
2.3.1. Devletin Resmi Bir Dininin Olmaması.....	45
2.3.2. Devletin Bütün Dinlere Karşı Tarafsız Olması.....	47
2.3.3. Devletin Tüm Mensuplarına Eşit Davranması.....	48
2.3.4. Din Kurumları İle Devlet Kurumlarının Birbirinden Ayrılmış Olması.....	49
2.3.5. Devlet Yönetiminin Din Kurallarından Etkilenmemesi.....	51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARI İŞİĞİNDE LAİKLİK

3.1. HUKUK, ANAYASA VE ANAYASACILIK KAVRAMLARI	53
3.1.1. Hukuk Kavramı.....	53
3.1.2. Anayasa Kavramı.....	53
3.1.3. Anayasacılık Kavramı.....	54
3.2. DÜNDEN BUGÜNE TÜRK ANAYASALARI.....	54
3.2.1. 1876 Kanuni Esasi.....	54
3.2.2. 1921 Anayasası.....	56
3.2.3. 1924 Anayasası.....	57
3.2.4. 1961 Anayasası.....	60
3.3. ANAYASA MAHKEMESİ.....	63
3.3.1. Anayasa Mahkemesi'nin Laiklikle İlgili Verdiği Bazı Kararlar.....	66

3.3.1.1. Milli Nizam Partisi(MNP) Kapatma Davası.....	66
3.3.1.2. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Devlet Teşkilatında Bulunması ile İlgili Karar.....	70
3.3.1.3. Eski Türk Ceza Kanunu 175 ve 176. Maddesinde Yer Alan “devletçe tanınan dinler” İbaresinin Yerine “semavi dinler” İbaresinin İptali Davası.....	72
3.3.1.4. Anayasa Mahkemesinin Türban Kararları.....	73
a) 1989 Tarihli Birinci Türban Kararı.....	73
b) 1991 Tarihli İkinci Türban Kararı	78
3.3.1.5. Refah Partisi(RP) Kapatma Davası.....	81
3.3.1.6. Fazilet Partisi (FP) Kapatma Davası.....	85
3.3.1.7. Başörtüsüne Üniversitelerde Serbestlik Getirmek Amacıyla Yapılan Anayasa Değişikliğine Yönelik İptal Kararı.....	87
3.3.1.8. Adalet ve Kalkınma Partisi(AKP) Kapatma Davasına ilişkin Karar(30.07.2008 Tarih ve E.2008/1, K.2008/2 Sayılı Karar)	88
3.3.2. Anayasa Mahkemesi İçtihatlarına Göre Lâiklik: Değerlendirme.....	90
SONUÇ.....	93
KAYNAKÇA.....	97
İnternet Kaynakları.....	108
ÖZGEÇMİŞ.....	110

KISALTMALAR

AB.	: Avrupa Birliği
A.B.D	: Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
AHİM.	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS.	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
AYM.	: Anayasa Mahkemesi
AMKD.	: Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi
AUHF.	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
AÜSBF.	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
E.	: Esas
FP.	: Fazilet Partisi
K.	: Karar
K.T.	: Karar Tarihi
m.	: Madde
MNP.	: Milli Nizam Partisi
MSP	: Milli Selamet Partisi
ÖZDEP.	: Özgürlük ve Demokrasi Partisi
RG.	: Resmi Gazete
RP.	: Refah Partisi
s.	: sayfa
S.	: Sayı
TBMM.	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
v.b	: ve benzeri
v.d.	: ve devamı

GİRİŞ

Türk siyasal hayatında önemli hususlardan bir tanesi din-devlet, din- siyaset ilişkisidir. Bu ilişki zaman zaman Türk siyasetini oldukça germekte ve bazen tıkanmalara yol açmaktadır. Bu hususun siyasal hayatta çözüme kavuşturulduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Din- siyaset, din-devlet ilişkilerinin aydınlatılmasına katkı sağlamak amacıyla tezimizin konusu olarak **Türkiye’de Laiklik Anlayışı Üzerine Eleştirel Bir İnceleme: Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik** konusu seçilmiştir.

Laikliğin anlam ve kapsamı çalışmamız açısından önemli olmakla birlikte, tek tip bir laiklik anlayışının varlığından söz etmek oldukça güçtür. Her ülkenin kendine özgü bir laiklik anlayışı bulunduğu gibi, bu anlayış da zamana göre çeşitlilik gösterebilmektedir. Tabi bu düşünceden ülke koşulları gerektiriyor diyerek son derece katı bir laik tutum ile özgürlüklerin sınırlandırılması yoluna gidilmesi anlamı çıkarılmaması gerekir.

Laiklik bugüne kadar genellikle din özgürlüğü bağlamında ele alınmamış aksine baskıcı bir dille yani katı laiklik anlayışı çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bakış açısı toplumda çokta kabul görmemiştir. Hâlbuki laiklik, din ve ibadet özgürlüğünün güvencesidir. Konunun din özgürlüğü bağlamında ele alınması yeni bir gelişmedir. Bu çalışmada laiklik, din ve ibadet özgürlüğü çerçevesinde ele alınıp incelemeye çalışılmıştır. Zira katı bir laiklik demokratik niteliği zayıftır ve toplum tarafından tam olarak kabul görmez. Fransa örneği, laikliği demokrasiye öncelerken diğer laiklik uygulamaları demokratikleşme ve özgürleşmeyi daha çok öncelemektedir. Bu da toplumu devlete ve devletin kurumlarına yabancılaşmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla laiklik demokratik bir çerçevede ele alınırsa devlet toplum kaynaşmasını güçlendirecektir. Elinizdeki bu çalışma bu kaygının ürünü olarak meydana getirilmiştir. Biz daha çok Anglo-Sakson Modeli laikliği benimseyerek konuyu ele alacağız.

Batı ülkelerinde laiklik, özellikle Anglo-Sakson ülkelerinde din çatışmalarını ve insanların inançlarından dolayı baskı görmelerini önleyen, din ve vicdan özgürlüğünü sağlayan bir toplumsal uzlaşma unsuru olarak tanımlanmaktadır. Başlangıçta eşitlik ilkesinin hayata geçirilmesi ve devletin vatandaşları ile ilişkilerinde din farkının ortadan kaldırılması işlevi yüklenen laiklik, sonraki süreçte, “laikçilik” anlamı haline getirilmiştir. Laikçilikte din ve vicdan özgürlüğüne dayalı anlayış yerine akıl merkezli, neyin iyi ya da kötü olduğunu belirleyici aktif laiklik egemendir. Bu haliyle laikçilik

devletin, dini inançlar karşısında tarafsız kalmasını değil, dine karşı olmasını veya reform edilmiş bir din inşasını amaçladığından, din ve vicdan hürriyetine karşıdır. Kanımızca laikçiliği yani aktif laikliği benimsemek toplumumuzda pek kabul görmemektedir. Bundan dolayı aktif(militan) laiklik yaklaşımı sorunlu gözükmektedir. Laiklik hem inananları hem de inanmayanları korumaktadır. Laiklik, tüm vatandaşlar için dini inanç ve uygulamanın özgürlüğünü sağlamayı ve korumayı hedeflemektedir. Laiklik, dini özgürlükleri kısıtlamakla ilgili değildir. Tam tersine düşünce özgürlüklerinin sağlanmasıyla ilgilidir.

Türkiye’de laiklik aydınlanma dönemi paradigmaları ile anlaşılmaktadır. Buna göre toplumlar iyiliğe ve güzelliğe doğru evrilmekte ve ilerlemektedir. Toplumsal ilerleme zihni alt yapısı, bilimsel düşünme biçimine kaynaklık eden akılcılıktır. Dolayısıyla buna göre toplumsal hayat bilim ve aklın gereklerine göre biçimlendirilmelidir ki toplumsal ilerlemenin önündeki engeller kaldırılсын ve böylece ilerleme mümkün olsun. Bu çerçevede düşünüldüğünde geleneksel olandan ve akıl dışı sayılan faktörlerden kurtulmak gerekir. Bu düşünüş biçimine göre din, bilimin ve aklın bir ürünü değildir. Toplumsal ilerlemeyi desteklememekte ve hatta sınırlandırmaktadır. Zaman ilerledikçe akılcılık, sorunlarımızı çözdükçe bilim dışı düşünceler yok olmaya, yerini akılcılığa bırakmaya doğru evirilecektir. Fakat gelişmeler bu şekilde olmamıştır. Din gittikçe zayıflayacağı yerde toplumsal ve siyasal gelişmeleri biçimlendirmeye devam etmektedir. Toplumda dini canlanmanın arttığını bile söylemek mümkündür. Bu çerçevede din, giderek toplumsal ve siyasal hayatı biçimlendirmekte ve etkisini arttırmaktadır. Bu nedenle ülkemizde din-siyaset ve laiklik araştırmaları önemini koruyacaktır. Bu çalışma Türkiye’de laikliğin algılanış ve yorumlanış şekline dair tartışmalara, naçizane bir katkı sunacağı öngörülmektedir.

Ülkemizde de bazı dönemlerde laikçiliğe yakın bir anlayışla hareket edildiğinden, halkın bir kısmı laikliğe hep din düşmanlığı olarak bakmış ve bu şekilde anlam yüklemiştir. Ülkemizde laikliğin kabul edilmesinden günümüze kadar bu kavram, topluma iyi anlatılamadığından ve sürekli dini konular karşısına sanki bir engelmış gibi çıkarılmasından dolayı toplumun tamamının bu kavramı benimsememesine ve reddetmesine yol açmıştır. Yakın tarihimizde laiklik sorunu adı altında toplumun büyük bir kesimine bazı dayatmacı uygulamalar olmuştur. Bunun sonucunda da toplum da derin yaralar meydana gelmiştir. Yukarıda değindiğimiz gibi laikliği, din ve ibadet

özgürlüğünün güvencesi olarak görerek, bu anlamda uygulamaya geçirmek daha demokratik olacağından, toplumun tümü tarafında kabul görmesini sağlayacağı düşünülmektedir.

Anayasa ve diğer hukuk metinlerinin analizi yoluyla din-devlet ilişkileri, din-siyaset ilişkiler aydınlatılmaya çalışılmıştır. Özellikle üçüncü bölümde Anayasa Mahkemesi kararları irdelenerek Türk Siyaset Hayatın'da etkili olan laiklik-siyaset ve din-siyaset ilişkisi aydınlatılmaya çalışılmıştır. Nitekim Anayasa Mahkemesi MNP, Huzur Partisi ve Fazilet Partisi gibi bazı partiler laikliğe aykırılık nedeniyle kapatılmıştır Adalet ve Kalkınma Partisi'de laikliğe aykırılık nedeniyle ciddi yaralar almıştır.

Bu çalışmamızın bir amacı da laiklik kavramını açıklamak, Türk Anayasa Mahkemesi'nin laiklik ilkesini ne şekilde ele aldığını, bu ilkeye nasıl bir anlam yükleyerek ne yönde kararlar verdiğini ortaya koymak ve Mahkeme'nin laiklik anlayışının bir değerlendirmesini yapmaktır. Bu çerçevede, laiklik olgusunun kavramsal ve kuramsal çerçevesi, tarihsel gelişimi ve dünyadaki uygulamaları anlatılarak, bir devletin laik olarak nitelendirilebilmesi için hangi reel politikaların uygulanması gerektiğine dair tartışmalara yer verilecektir. Laiklik kavramını açıklarken aynı zamanda din ve ibadet hürriyetinin de doğru anlaşılması gerekmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde, teşekkür etmekten mutluluk duyacağım bazı isimler olacak, çalışmanın oluşturulmasında ilgi ve desteğini esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, yönlendirme ve bilgilendirmeleriyle çalışmamı bilimsel temeller ışığında şekillendiren danışman hocam Prof. Dr. Hakkı BÜYÜKBAŞ'a yine benden her türlü yardımını esirgemeyen sayın hocam Yrd. Doç. Dr. İhsan KURTBAŞ'a teşekkür ediyorum. Bu çalışmam dolayısıyla sevgili eşime zaman ayıramadığımda hep anlayışlı almasından ve bana vermiş olduğu desteğinden dolayı teşekkür ederim. Ayrıca bugünlere gelmemde her zaman bana destek olan anne ve babama sonsuz teşekkür ederim.

BİRİNCİ BÖLÜM

LAİKLİK OLGUSUNUN KAVRAMSAL-KURAMSAL ÇERÇEVESİ, TARİHSEL GELİŞİMİ VE TÜRKİYE'DE-DÜNYADA UYGULANIŞI

Çalışmamızın bu ilk bölümünde, laiklik olgusu ele alınacaktır. Devletin vatandaşlarıyla olan ilişkisinde önemli bir yer tutan laiklik, sosyolojiden hukuka, siyaset biliminden kamu yönetimine kadar farklı disiplinlerin ilgi alanında olan bir konudur. Bu bölümde, böylesine çok boyutlu ve disiplinler arası bir konu olan laikliğin kavramsal ve kuramsal çerçevesi ele alındıktan sonra tarihsel gelişimi anlatılarak Türkiye’de ve Dünyada laiklik uygulamalarına yer verilecektir. İngiltere, Almanya, Fransa ve ABD’deki laiklik uygulamaları yakından incelenerek, Hollanda, Yunanistan, İspanya, Belçika ve İtalya gibi bazı batı ülkelerindeki uygulamalardan da kısaca bahsedilecektir.

1.1. TANIMI

Laiklik, Latince "*laicus*" ve Yunanca "*laikos*" dan gelmektedir. Laikos terimi metinlerde 13. yüzyıldan itibaren görülmüş ve kavramsal içeriği bu tarihten itibaren doldurulmaya başlanmıştır¹. Laikos din adamı niteliği ve yetkisini taşımayan kişi anlamı taşımaktadır. Zamanla bu anlam değişerek “dini olmayan ve ruhani bir mahiyet taşımayan fikir, müessese, prensip, hukuk ve ahlaka da “laik” sıfatı verilmiştir. Laikos, “*halka ilişkin*” anlamına gelen "*laos*" kelimesinden türetilmiştir². “*Laos*” anlam itibarıyla, din işleriyle ilgisi olmayan; dine ait olmayan, din dışı unsurlara ait olandır³. Ayrıca başka bir açıdan, laik kavramı avam, ahali, ruhban sınıfına ve ruhaniyete ait olmayan düşün ve yaşam biçimini ifade eder⁴. Laiklik kavramı, Fransızca'dan "*laicite*" sözcüklerinden geçmiştir. Bu kavram din ve ruhban dışılığı anlamına gelir⁵. “*Laicisme*” terimi ise kurumlara

¹Duman, “Din ve Siyaset”, Siyaset, (Ed. Mümtaz’er Türköne), Lotus Yayınevi, İstanbul 2003, s.524

²İnanoğlu, Laiklik 1, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1954, s.1

³Yurdusev, “Laiklik ve Modern Uluslararası Sistem”, Liberal Düşünce (Cilt 1, Sayı: 1, 1996, s.77-84

⁴Dursun, Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din: Dini İlişkiler Açısından, İşaret Yayınları, İstanbul 1989, s.85

⁵Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Ekin yayınları, Bursa 2000, s.138

dinsel olmayan bir nitelik vermeyi amaçlayan doktrin anlamına gelmektedir⁶. Modern Fransızca “laïcisme”in, din adamlarından, rahiplerden başka kişilere, kurallara, yetkililere dünya işlerinde üstün bir yer verme anlamını taşıdığını belirtmektedir⁷. Anglo-Sakson ülkelerinden kaynaklanan ve Fransızca’nın hâkimiyeti dışında kalan ülkelerde esas olarak benimsenen terminoloji ise “*secularism*”dir. Her ne kadar laiklik kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılıyorsa da, “*sekülerizm*” ve laiklik arasında farklar vardır. Sekülerizmde dinle ilgili kamusal politikalara pek yer verilmez⁸. Gerek lâiklik gerekse sekülerizm, Hıristiyanlığın egemen olduğu batı dünyasında gelişen olgular ve düşüncelerdir⁹. “Secular” kelimesinin İngilizce ’de bugünkü anlamıyla kullanılması 1846 yılından itibaren görülmektedir¹⁰. Bu kelimenin de kökeni Latince “*saecularis*” kelimesidir ki, “yüzyılda bir olan, dünyevi, cismani” anlamlarına gelmektedir¹¹. Ortak noktada bu iki kavram, toplum ve kültür alanlarının dini kurumlar ve sembollerin egemenliğinden çıkarılması olgusuna işaret etmektedir. Laiklikte asıl olarak, siyasetin ve hukuk alanlarının din dışı bırakma veya dünyevileştirme söz konusu iken “*sekülerizm*” de insanın ekonomik, sosyal, kültürel alanının dini kurum ve sembollerinden kurtarılması söz konusudur. Laiklik ve “*sekülerizm*” kavramları Türkçede de sıklıkla eş anlamlı kullanılır. Türk Dil Kurumu, “*sekülerizm*” kavramına karşılık olarak “*dünyacılık*” sözcüğünü önermiştir. Sekülerizmin birçok anlamı vardır. Burada kısaca anlamını belirtmek gerekirse; “dini duyguların toplumsal hayattaki öneminin azalması ve dindarlığın zayıflaması demektir”¹².

Türk Hukuk Lügatı, şöyle bir tanım vermektedir; “Layiklik: Devlet idaresinde ilim ve fen icaplarının ve münhasıran dünya ihtiyaçlarının göz önünde tutulmasına ve dinin ancak vicdana teallük edip dünya ve siyaset işlerinde müdahalesi doğru olamayacağına ve bu kanaatle tesis edilen bir idarenin hakiki terakkiyi temin edeceğine inanıştır...”¹³. Dilimize bu kelime ilk defa Meşrutiyet yıllarında girmiş ve “*ladini*” olarak Türkçeye

⁶ Aliefendioğlu, “Laiklik ve Laik Devlet”, Laiklik ve Demokrasi, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 73.

⁷ Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s.18

⁸ Davison, Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik, Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme, Çev. T. Birkan. İstanbul 2002, s.245

⁹ Martin. A General Theory of Secularization. Oxford 1978, Max Weber, The Sociology of Religion, Boston. 1964, s.52

¹⁰ Longman – Metro, Büyük İngilizce – Türkçe Sözlük, İstanbul 1993, s.1366

¹¹ Kabağaç/Alova, Latince – Türkçe Sözlük, İstanbul 1995

¹² Gözler, Anayasa Hukukuna Giriş, Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku, Bursa, Ağustos 2012, s.203

¹³ Türk Hukuk Lügatı, Ankara, 1998

çevrilmiştir. "*Ladini*" dindışı anlamına gelmektedir¹⁴. Fakat bu kavram Tanrı inkârı veya Tanrı tanımazlık anlamına da gelmemektedir. Lâiklik, dinsel eşitlik ve din özgürlüğünü sağlayan, akıl ve vicdanın kölelik zincirlerini kırdığı bir siyasal örgütlenmeyi öngörür. Böylece dinin siyasi, hukuki güç olması engellenir. Zira dinler, dünya islerine karışıp siyasi bakımda güç kazandıkça asıl ruhani erklerini göz ardı edip, "güç için güç" ilkesini gütmeye başlarlar¹⁵.

Toplumbilim açısından laiklik yalnız devletle din arası ilişki sorunu değil, toplumsal değerlerin kutsal ile kutsallık dışı değerler arası ilişkiler sorunudur¹⁶. Laikliğin birçok tanımı yapılmıştır fakat tek bir tanımda birleştirmek yani herkesin kabul ettiği bir tanım yapmak mümkün olmamıştır.

Sosyolojik anlamda laiklik, dinin toplumsal hayattaki etkisinin asgariye indirilmesini; toplumun büyük ölçüde sekülerize olmasını ifade eder. Yani toplumsal kurum ve ilişkilerde dinsel bilgilere başvurmanın yerini insan aklının almasını gerektirir. Laik toplumlarda bireyler, toplumsal alandaki eylemlerini somut rasyonel değerlendirmesi öyle gerektirdiği için yaparlar, bu noktada önemli olan bireyin kendi iç dünyasıyla, dışa dönük ilişkilerini ayırt edebilmesi ve dış dünyaya rasyonel olarak yaklaşabilmesidir¹⁷.

Siyasal anlamda laiklik, her şeyden önce siyasal örgütlenme ilkesidir. Dinsel hayatın toplumsal hayatı örgütleme ilkesine karşın, dinsel görüş ve kurumları siyasal otoritenin dayanağı olmaktan çıkarır¹⁸. Yani devlet otoritesinin ve siyasal otoritenin meşruluğunun tanrısal değil, dünyevi bir kaynağa; yani halka dayanmasıdır¹⁹. "Laik devlette egemenliğin kaynağının halkta olması, kişileri kanunlar önünde eşit kılar. Hiç kimse dil, din, mezhep, cinsiyet ve siyasal düşünce gibi nedenlerle ayrıma tabi tutulamaz"²⁰.

Hukuki anlamda laiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması ve bu yolla din ve vicdan özgürlüğünün sağlanması" biçiminde tanımlamaktadır²¹. Yani devletin dini kurallara dayanmamasını ifade eder. Hukuki tanımlamanın bir diğer yönü de, devletin

¹⁴Vural Dinçkol, 1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Lâiklik, İstanbul 1992, s.5-6

¹⁵Batuhan, "Lâiklik ve Dini Taassup", Laiklik I. Milli Tesanüt Birliği Yayını:4, İstanbul 1954, s.54

¹⁶Berkes, Teokrasi ve Laiklik, (2. Baskı), Adam Yayınları, İstanbul 1997, s.25

¹⁷Erdoğan, Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji, Liberte Yayınları, Ankara 2000, s.263

¹⁸Mert, Cumhuriyet, Laiklik ve Din, 75 Yılda Düşünceler Tartışmalar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.207

¹⁹Erdoğan, "Laiklik ve Türk Uygulaması Üstüne Notlar", Türkiye Günlüğü, S. 13, Ankara 1999, s.55

²⁰Kahraman, Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye'de Laiklik, 2008, s.59-60

²¹Sabuncu, Anayasaya Giriş, İmaj Yayıncılık, Ankara 2003, s.118

din ve inançlar karşısında tarafsız olmasıdır²². Laiklik din ve vicdan özgürlüğüdür. Ancak, aynı zamanda din ve vicdan özgürlüğünün de güvencesidir. Yani devlet, toplumdaki tüm katmanlara eşit mesafede durmak zorundadır²³. Laiklikte, devlet, din ve ibadet, inanıp-inanmama özgürlüklerini garanti altına alarak, yurttaşlarını kanunlar karşısında eşit bir biçimde korur²⁴.

1.1.1. Demokrasi Kavramı

Demokrasi, en bilinen tanımı ile halkın kendi kendisini yönetmesidir. Demokrasi en genel tanımıyla halkın halk tarafından yönetilmesi, egemenliğin millete veya halka ait olmasıdır²⁵. Bu çerçevede demokrasi iktidarın halkın elinde olmasına vurgu yapan bir kavramdır. Daha uzun tarif etmek gerekirse demokrasi; etkin siyasal makamların, düzenli aralıklarla tekrarlanan, birden fazla siyasal partinin katıldığı, muhalefetin iktidar olma şansına sahip olduğu serbest seçimlerle belirlendiği ve temel kamu haklarının tanınmış ve güvence altına alınmış olduğu bir rejimdir²⁶.

“Demokrasi denilince akla ilk olarak, eski Atina sitelerinde uygulanan doğrudan demokrasi örnekleri gelmektedir. Burada, halk bir meydana toplanmakta ve önemli konulardaki kararlarını yöneticilere doğrudan bildirmektedir”²⁷. Atina demokrasisinde her ne kadar eşitlik, oy hakkı, söz hakkı gibi kurallar bulunmasa da, uygulanan demokrasi “tek kişinin yönetiminde söz sahibi olması” özelliği taşımamaktadır²⁸.

Egemenliğin kullanılması bakımından demokrasi türleri olarak, doğrudan demokrasi, temsili demokrasi ve yarı doğrudan demokrasi uygulamalarını sayılabiliriz.

Doğrudan Demokrasi; halkın egemenliği bizzat, aracısız kullanmasıdır²⁹. Doğrudan demokraside devlet için gerekli tüm kararlar bizzat halk tarafından alınmaktadır.

²²Kahraman, Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik, 2008, s.60

²³ Tayhani, Türkiye Cumhuriyeti’nin Temeli: Laiklik, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S 43, 2009, s.520

²⁴ Aliefendioğlu, Laiklik ve Laik Devlet, Laiklik ve Demokrasi, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s.74

²⁵ Derdiman, Anayasa Hukukunun Genel Esasları ve Türk Anayasa Düzeni, Alfa Aktüel Yayınları, Bursa 2006, s.91

²⁶ Gözler, a.g.e., s.113-114

²⁷ Tunç, Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XII, S. 1-2, 2008, s.1117

²⁸ Giritli/Sarmaşık, Anayasa Hukuku, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş Yeni Bası, 2. Baskı, Beta Basım Yayım, İstanbul 2001, s.49-50

²⁹ Tunç, a.g.e., s.1116

Günümüzde doğrudan demokrasinin artan nüfusa bağlı olarak pratikte kullanılması güç olduğundan sadece İsviçre'nin birkaç kantonunda (Glaris, Unterwald, Appenzell) uygulanmaktadır³⁰.

Temsili Demokrasi; millet egemenliğinin, milletin seçtiği temsilciler aracılığı ile kullanılmasıdır. Temsili demokrasinin en önemli aracı seçimdir. Burada seçimler belirli aralıklarla yenilenir. Her ne kadar seçmen ile temsilci arasındaki bağ seçimden seçime kurulmakta ise de dilekçe hakkı gibi usullerle vatandaşın katılımı sağlanmaya çalışılmaktadır³¹. Türkiye, Almanya, İngiltere, Japonya, ABD, Hollanda'yı saymak mümkündür³².

Yarı Doğrudan Demokrasi; halkın temsilcilerinin yanı sıra bazı konularda halkoyuna da başvurulmasını öngören demokrasi türüdür. Yani burada egemenlik halk ile temsilcileri arasında paylaştırılmıştır. Aslında özelliklerine bakıldığında bu demokrasi türü doğrudan ve temsili demokrasi türünün karışımı şeklindedir. Millet egemenliğinin, temsilciler aracılığı ile kullanması temsili demokrasiye, bazı konularda halkoyuna başvurulması ise doğrudan demokrasiye benzemektedir. Burada akla ülkemizde zaman zaman anayasa değişikliklerinde mecliste yeterince çoğunluk sağlanamadığında halk oylamasına gidilmesi gelmektedir. Aslına bu durum yarı doğrudan demokrasiye benzeyebilir fakat tam olarak bu demokrasi türüne örnek teşkil etmez. Yarı doğrudan demokraside halk egemenliğe referandum, halk vetosu, halk teşebbüsü ve temsilcilerin azli yollarıyla doğrudan katılmaktadır³³. Yarı doğrudan demokrasi İsviçre ve İtalya örneklerinde görülmektedir³⁴.

1.1.2. Laiklik ve Demokrasi İlişkisi

Türkiye'de gerek kamuoyunda, gerekse anayasa hukuku doktrininde şu ya da bu şekilde laikliğin demokrasinin bir önkoşulu olduğu yolunda yaygın bir düşünce vardır³⁵. Bu düşünceye göre bir devlet demokratik olabilmesi için öncelikle laik olması gereklidir.

³⁰ Gözler, Anayasa Hukukuna Giriş, Yedinci Baskı, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2006, s.115-116

³¹Tunç, a.g.e..1117

³²Derdiman, Anayasa Hukukunun Genel Esasları ve Türk Anayasa Düzeni, Alfa Aktüel Yayınları, Bursa 2006, s.94

³³ Tunç, a.g.e..1117

³⁴ Gözler, Anayasa Hukukuna Giriş, Yedinci Baskı, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2006, s.120-124

³⁵ Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Yayınları, Bursa 2000, s.152

Türkiye’de demokrasinin yerleşebilmesi için öncelikle laikliğin yerleşmesi gerekir. Yani bu düşünceye göre, Türkiye laik olmazsa demokratik olamayacaktır. Bu nedenle lâiklik ile demokrasi arasında ne gibi bir ilişkinin olduğunun ortaya konması gereklidir.

Bu ilişki üzerinde Mustafa Erdoğan şu gözlemlerde bulunmuştur³⁶:

“Tarihsel olarak demokrasi, siyasal iktidarın laikleşmesi doğrultusundaki gelişmenin tamamlanmasının doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıkmış olmadığı gibi, günümüzde de lâiklik kendi başına demokrasinin varlığının bir kanıtı değildir. Lâiklik hukuk düzeninin dine dayandırılmaması ve devletin dinler (ve mezhepler) karşısında tarafsız olması anlamına gelirken, demokrasi yönetimin halkın rıza ve onayına dayanmasını ifade eder. Bu nedenle dine dayanmayan (lâik) bir devlet pekâlâ otoriter ve totaliter nitelikte olabilir. Başka bir ifade ile laiklikle demokrasi arasında, birincisinden ikincisine doğru giden zorunlu bir ilişki bulunmamaktadır. Nitekim günümüz dünyasında da lâik esaslar üzerine kurulu pek çok siyasal sistem demokratik değildir. Bunun tipik örneğini hepsi de lâik olduğu halde totaliter özellik gösteren eski sosyalist ülkelerin rejimleri oluşturmaktadır.

Buna karşılık aralarında din-devlet ilişkilerinin yapısı bakımından önemli farklar bulunmakla birlikte, demokratik siyasal sistemlerin hepsinde, siyasal iktidarın meşruluğunun dinden kaynaklanmadığı ve hukukun dinden bağımsız olarak oluşturulduğu gözlenmektedir. Yani demokratik rejimler aynı zamanda lâik sistemlerdir. Bu durumda lâiklik olmadan demokrasi olmayacağını söylemek doğrudur, fakat demokrasisiz bir lâiklik de hiçbir ahlâkî değer taşımaz.” Öyleyse Erdoğan’a göre, lâiklik demokrasinin gerekli şartı olmakla beraber, yeterli şartı değildir³⁷. Yine bu görüşe göre, laik olan devletler demokratik devlet olmayabilir fakat demokratik olan devletlerin hepsinde aynı zamanda laiklik bulunmaktadır.

Bu ilişki konusunda Kemal Gözler ise şöyle düşünmektedir³⁸:

“Mustafa Erdoğan’ın düşüncesinden daha da iler gitmek gerektiğini belirterek lâiklik ile demokrasi arasında hiçbir ilişkinin olmadığını söylemektedir. Lâik bir devlet, demokratik olabileceği gibi, anti-demokratik de olabileceğini belirterek şu örnekleri

³⁶ Erdoğan, Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi, Üçüncü Baskı, Ankara1999, s.240-241

³⁷ Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Yayınları, Bursa 2000, s.152

³⁸ Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Yayınları, Bursa 2000, s.152-153

vermektedir; Örneğin Fransa lâik ve demokratik; eski Sovyetler Birliği ise lâik, ama anti-demokratik bir devlettir”.

Gözler, şöyle devam ediyor³⁹; “Demokratik bir devlet de, lâik olabileceği gibi lâik olmayabilir de. Örneğin Fransa demokratik ve lâik bir devlettir. Buna karşılık İsrail demokratik, ama lâik olmayan bir devlettir. İsrail Anayasası Yahudiliği açıkça devlet dini olarak kabul etmiştir. Komşumuz Yunanistan da demokratik, ama lâik olmayan bir devlettir. Yunan Anayasası, Doğu Ortodoks Hıristiyanlığına üstünlük tanımakta ve onu özel olarak himaye etmektedir. Lâiklik ilkesi devletin bir resmî dininin olmamasını ve devletin dinler karşısında tarafsız olmasını gerektirdiğine göre, Yunanistan’ı lâik olarak kabul etmek mümkün değildir. Oysa Yunanistan demokrasinin koşullarını yerine getirmektedir. 1974’ten beri kimse Yunanistan’ın demokratik olmadığını iddia etmemektedir.”

Aşağıda İngiltere başlığında göreceğimiz gibi Anglikan Kilisesi ve Presbiteryan (Presbyterian) Kilisesi devlet kilisesi statüsündedir. Kral veya Kraliçe aynı zamanda Anglikan Kilisesinin başıdır. Yine, bazı din adamları da Lordlar Kamarasının üyesidirler. Tüm bunlardan sonra İngiltere’nin laik olduğunu iddia etmek oldukça güçtür fakat lâik olmayan İngiltere, dünyanın en eski demokratik ülkelerinden biridir.

Bizde bu konuda Kemal Gözler’in görüşüne katılıyoruz. Çünkü demokrasi ile laiklik görüleceği üzere iki ayrı kavramdır. Ne birincisi ikincisini, ne de ikincisi birincisini gerektirir. Yani birisinin olması için diğersinin illaki olması zorunluluğu bulunmamaktadır. Bu iki kavram birbirinden bağımsız olduğundan, bunlardan birini taşıyan devlet diğersini kesin taşıyacağı anlamına gelmemektedir. Yukarıda incelediğimiz örneklerde de görüldüğü gibi laik olmayan devlet demokratik olabileceği gibi demokratik olmayan devlet laik olabilir. Yani lâik olmak, demokratik olmak anlamına gelmediği gibi, lâik olmamak da, demokrasiye engel değildir⁴⁰.

1.2. DÜNYADA LAİKLİĞİN GELİŞİMİ

Laiklik Hristiyanlık dininin kabul edildiği yani kiliselerin olduğu yerler ortaya çıkmıştır. Laiklik esasen Batı toplumlarının ürünüdür. Tarihte laiklik, bir keyfiliğin değil

³⁹ Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Yayınları, Bursa 2000, s.152-153

⁴⁰ Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Yayınları, Bursa 2000, s.153

zorunluluğun sonucu olarak ortaya çıkmıştır⁴¹. Laiklik kavramının da ortaya çıkışı yoğun toplumsal çatışmalar sonucunda olmuştur. Tarihsel olarak özellikle ortaçağ boyunca, Hristiyanlık'ta din ile devlet işlerinin asıl belirleyici yalnız başına kilise olmuştur. Batının çok parçalı feodal yapısı içinde ciddi bir güce erişen kilise bu gücünü toplumun tüm yaşam alanlarında kiliseyi egemen kılmaya yönelik bir inşaa faaliyetine girişmiştir. Kilise ve devlet sürekli aynı alanlar üzerinde yetki iddiasında bulunmuşlardır. Bu şekilde gelişmeler sonucunda siyasi otoritelerle kiliseyi karşı karşıya gelmiş ve yoğun bir mücadele içine sürüklemiştir. Kilise egemenliğine karşı ve demokrasinin gelişi için mücadele eden aydınlanma felsefesinin ürünü olan laiklik, Fransa' da metinlerin kabul ettiği bir hukuk laikliği olmadan önce bir mücadele laikliği olmuştur⁴². Ulus devlet egemenlik hakkına kiliseye verdiği mücadele sonucu kavuşabilmiştir. Bu nedenle ulus devlet kilisenin rakibi ve ona karşı tutum içindedir. Laikliğin ortaya çıkışı böyle sancılı bir süreçle olmuştur.

Laikliğin tarihi esas olarak 1789 Fransız İhtilali'ne dayanır. Bu tarihe kadar Avrupa'da çok kanlı din savaşları yaşanmıştır. Kilisenin özgür düşünceye, bilime, insan haklarına karşı sergilediği katı ve acımasız tavır, Avrupa'da reform hareketlerini tetiklemiş ve kilise-devlet, kilise-halk çatışmalarını başlatmıştır. Bu çatışmanın en son koptuğu nokta 1789 Fransız İhtilali'dir. Fransız İhtilali sadece özgürlük isteyen yoksul bir halkın gerçekleştirdiği sıradan bir isyan ve kalkışma hareketi değildir. Bu, aynı zamanda her şeye engel olan, her şeyi tekeline almaya çalışan, insanı, bireyi yok sayan baskıcı, ilkel ve dini kendi emellerine alet eden ruhban sınıfına da isyandır. Bu isyanla insan hakları ve demokrasi, en sonunda hukuk kaideleri kilisenin yerini almıştır. İhtilal ile sonunda devlet ile kilise birbirinden ayrılmıştır⁴³.

Doğumlarına yol açan çeşitli etkenler vardır. Siyasal çekişmeler bunlardan biridir. Katolik kilisesi ile krallık ve aristokrasi arasında bazı sorunlar patlak vermiştir. Laiklik, Batı Avrupa'da Krallar tarafından Papa'ya karşı verilen egemenlik mücadelesi ile başlamış ve Papalık ile Katolik ülkeler arasındaki etkinlik yarışı, Roma'dan bağımsız kiliseleri doğurmuştur. Devletlerin çoğu Papalıkla uzlaşmalar yaparak dinsel bağımsızlıklarını kabul etmişlerdir. Bunlar; Almanya (1122), Fransa (1516-1801),

⁴¹Hafizoğulları, Laiklik Düşüncesi, Tanımı, Kapsamı, Sınırları ve Hukuk Düzenimizde Laiklik, Ankara Barosu Dergisi, 2003/1, s.16

⁴²Dequergue, Laiklik ve Demokrasi, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s.197

⁴³Seray, Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü Atatürk ve Laiklik, Divan Yayıncılık, Ankara 2002, s.48

Bavyera (1817), Hollanda 1827), İspanya, Avusturya, İtalya (Laterano 1929), yine Almanya (1933)⁴⁴. Bunlar aynı zamanda, din ve devletin ayrılması ve aralarındaki ilişkilerin düzenlenmesi sözleşmeleridir. Bu uzlaşmalar dünya tarihinde, laikleşme çizgisini oluştururlar.

Reform hareketi aslında din içi bir meydan okumaydı. Katolik kilisesinin tekliğini de kırılarak farklı düşünceler ortaya çıkarılmıştır. Laiklik buradan beslenerek büyümeye başladı. Rönesans, akılcılık, kuşkuculuk, aydınlanma, hümanizma, deneycilik gibi akımlar, aklın önemini yükselterek dini düşünceleri ön planda tutan ortaçağın düşünce yapısını sorguladılar⁴⁵.

Laiklik, bir düşünce sisteminin temelini oluşturmaktadır. Düşünce ise, ancak eğitimle gelişebilen bir yetidir. Bu yüzden Avrupa’da kilisenin koyduğu kalıplardan dışarıya çıkmaya yönelme, eğitim-öğretimde atılan adımlarla başlamıştır. 11. yüzyılda İtalya’da, arkasından Fransa’da kurulan üniversiteler, kilisenin dinsel eğitimi dışında ilk laik okullar olmuştur. Hümanizm ile başlayan bu akım Rönesans döneminde bilimin ve sanatın dinsel çemberin dışına çıkmasını sağlamıştır. ABD’nin kuruluşunda yayımlanan Virginia İnsan Hakları Bildirisi’nde, “Tanrı’ya borçlu olduğumuz görevimiz, dinimiz ve bunu yerine getirme tarzımız, şiddet ve baskıyla değil, ancak irade ve inançla belirlenebilir; bu yüzden herkes dininin gereklerini, vicdanının buyruklarına göre yerine getirme hakkına sahiptir; birbirine karşı Hristiyan sabrını, sevgisini ve merhametini göstermek herkesin görevidir”⁴⁶ şeklinde düzenlemeye yer verilmiştir.

Fransız Devrimi’nde asil(soylular) sınıfla birlikte kilisenin ve rahip sınıfının devrim karşıtı bir tutum takınmaları yüzünden ihtilalin başlarında ülkedeki tüm ayrıcalıklar kaldırılmıştır. Devrimin ilkelerini ve amacını belirleyen Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisi hazırlanırken rahip sınıfından üyelerin savundukları devlet dini kavramı kabul edilmemiştir. Bildiride din ve vicdan özgürlüğü sorununa düşünce özgürlüğü çerçevesinde yer verilmiştir. Bildirinin 10. maddesinde “*Hiç kimse, kamu düzenini bozmadıkça, dinsel inanç ve görüşler de dâhil olmak üzere, düşüncelerinden dolayı rahatsız edilmemelidir.*”⁴⁷ şeklinde düzenleme bulunuyordu. Böylece din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması yolunda büyük bir adım atılmıştır. Bu ayırım

⁴⁴ <http://www.inkilap.info/2007/08/dunyada-laikligin-gelisimi.html>

⁴⁵ <http://www.inkilap.info/2007/08/dunyada-laikligin-gelisimi.html>

⁴⁶ <http://www.ansiklopedim.info/?p=3122>

⁴⁷ <http://www.ansiklopedim.info/?p=3122>

çeşitli aşamalardan geçerek devletin üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. Bildiriden kısa bir süre sonra kilisenin elindeki bütün mallara ulus adına el konulmuştur.

Aydınlanma, bireyi ve aklı ön plana çıkararak akla dayalı felsefelerin doğmasına yol açmış, laiklik de bu felsefe ile birlikte gelişmiştir⁴⁸. Bilimsel ve teknik alandaki yeni buluşlar ve ilerlemeler de bu gelişmeye katkıda bulunmuşlardır. Ortaçağdan süzülen baskıcı, ayrıcalıklı, hiyerarşik, feodal yapıların ideolojik desteği din kurumu ve bunun ideolojisiydi⁴⁹. Bu devrimler mutlak monarşileri ya sınırlayarak meşruti monarşiye dönüştürdüler ya da yıktılar. İktidarın böylece laikleştirilmesi dinin ve ruhbanın siyasetteki egemenliğine son vermiştir. Dokunulmazlık ve kutsallık kavramları artık insanla, bireyle ilişkilendirilerek modern demokrasiler ortaya çıkarılmıştır.

Batı tarihinde din ve devlet ilişkileri hep aynı biçimlerde oluşmamıştır. Fransa laikleşme modeline tipik bir örnek oluşturmuştur. Bu ülke hemen her alanda çatışmalı ve devrimci bir süreç yaşamıştır. Din ve devlet ilişkileri de bundan payını almıştır. Fransa'da, 1789 Devrimi'nden sonra lâiklik, devletin bütün müesseselerine yavaş yavaş nüfuz etmiş, toplum tarafından kabul görür bir hâl almıştır. Fransa'da meydana gelen Fransız İhtilali'nin bir sonucu olarak dinin ve onun tabî temsilcisi olan kilisenin, bütün ayrıcalıkları kaldırılmıştır. Lâiklik düşüncesi, 1789 Fransız Devrimi ile kuramsallık kazanmıştır. Devrim sonrasında kilise mülkleri millileştirilmiş, din adamları anayasaya sadakat borcu altına sokulmuş ve devlet memuru haline getirilmiştir. Daha sonra papalıkla bir sözleşme yapılarak Kilise, devlet kontrolü altına alınmış ve atamalar, aylıklar, din öğretimi tamamen devletin yetkisine verilmiştir. "Fransa'da, devrim sonrasında dine karşı şiddetli bir muhalefet oluşmuş, iktidarı ele geçiren jakobenler, devrimi, toplumsal alanı dinden ve dini hegemonyanın tasallutundan kurtarmanın bir aracı olarak görmüşlerdir. Ülkede siyasi ve dini kurumlar yapısal bir değişimden geçirilmiş, eski rejimden kalan cadde ve sokak ismi, mevcutta kullanılan ay, gün ve bayramlar yeniden isimlendirilerek, kamusal alan yeniden yapılandırılmıştır. Bütün bu çabaların sebebi eski rejimin yani aristokrasi ve ruhban sınıfının egemenliğine son vermek düşüncesidir"⁵⁰. Bundan dolayı Fransa'da laikliği en katı biçimiyle uygulamak ve bu konuda taviz vermemek için yönetenler elinden gelen tüm önlemleri almışlardır.

⁴⁸ <http://www.inkilap.info/2007/08/dunyada-laikligin-gelisimi.html>

⁴⁹ <http://www.inkilap.info/2007/08/dunyada-laikligin-gelisimi.html>

⁵⁰ Duman, Türkiye'de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi Cilt:7 Sayı:2, 2010, s.287

Fransa'dan başka ülkelerde de bazı köklü değişiklere neden olan olaylar yaşanmıştır. 1917 Çarlık Rusya'sında, Fransız ihtilaline benzerliği bulunan büyük bir ihtilâl olmuştur. Bolşeviklerin yaptığı ihtilâl sonucunda, 1919 yılında yeni bir anayasa hazırlanmıştır. Bu anayasada, ilk defa "inanma" ve "inanmama" özgürlüğü getirilmiştir. Sovyet Rusya'da, 1936 yılında yapılan yeni bir anayasa ile din ibadetleri ve din aleyhinde propaganda yapma özgürlüğü getirilmiştir⁵¹.

Dünyada başka ülkelere de baktığımızda benzer düzenlemelerin olduğu görülür. Örneği; Çin Anayasası'nda Tanrı'ya inanma veya inanmamayı, bir başka deyişle Tanrı'ya tanımayı ve Tanrı tanımazlığı, serbest bırakmıştır. Çin Anayasası'nda insanlar, Tanrı tanımazlık propagandası yapmakta, özgür oldukları belirtilmektedir⁵².

Bütün bu gelişmeler, lâiklik ilkesinin, siyasal boyutlara girmesine neden olmuştur. Başka deyişle, din hürriyeti ve lâiklik düşüncesi, milletlerarası hukukta yer alabilecek konuma gelmiştir. Bunu, İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nin 18. maddesine baktığımızda net bir şekilde anlayabiliriz;

*"Madde 18-Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne hakkı vardır. Bu hak, din veya topluca, açık olarak ya da özel biçimde öğrenim, uygulama, ibadet ve dinsel törenlerle açığa vurma özgürlüğünü içerir"*⁵³.

Avrupa İnsan Hakları ve Ana Hürriyetleri Sözleşmesi'nin 9. maddesi de şu prensibi koymaktadır.

" Madde 9 - Düşünme, vicdan ve din özgürlüğü

1. Her şahıs düşünme, vicdan ve din hürriyetine sahiptir. Bu hak din veya kanaat değiştirme, hürriyetini ve alenen veya hususi tarzda ibadet ve âyin veya öğretimini yapmak suretiyle tek başına veya toplu olarak dinini veya kanaatini izhar eylemek hürriyetini tazammun eder.

2. Din veya kanaatleri izhar etmek hürriyeti demokratik bir cemiyette ancak âme güvenliğinin, âme nizamının, genel sağlığın veya umumi ahlâkın, yahut başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması için zaruri olan tedbirlerle ve kanunla tahdit edilebilir"⁵⁴.

ABD, Almanya, Belçika, Hollanda, İsviçre, Türkiye gibi birçok ülkede resmi din yoktur. Bu durum, din baskısının ve hâkimiyetinin sona ermesi demektir. Fakat dinin tamamıyla ortadan kalkması demek değildir. Dini düşünceler tek olma yolundan çıktıktan sonra din, kültür unsurlarından biri olmuştur. Artık din, tek veya başlıca unsur

⁵¹ Tamçelik, Dünya ve Türkiye de Anayasalarında Din ve Laiklik, 1997, s. 1-2

⁵² Tamçelik, Dünya ve Türkiye de Anayasalarında Din ve Laiklik, 1997, s. 1-2

⁵³ <http://www.danistay.gov.tr/upload/insanhaklarievrenselbeyanname.pdf>

⁵⁴ <http://www.izmirbarosu.org.tr/Upload/files/Sayfalar/merkezler/cmk/aihs.pdf>

değil, diğer unsurlarla beraber kültür topluluğunu teşkil eden, onun bir parçası olan, önemli bir unsur haline gelmiştir.

1.3. SİYASET BİLİMİNDE LAİKLİĞİN ELE ALINIŞI

Laiklik konusu ile ilgili siyaset bilimcilerin çok fazla kuramsal çalışması olmadığından anayasa hukukçularından da yararlanarak bu başlığı açıklanmaya çalışılacağız. Laiklik, modern egemenlik ve ülke kavramıyla yakından ilişkilidir. Laiklik, Batı Avrupa’da Krallar tarafından Papa’ya karşı verilen egemenlik mücadelesi ile başlamış, 18 ve 19. yüzyıllarda ortaya çıkan modernleşme (ulusalcılık hareketleri) ile etkisini arttırmıştır. Yani laiklik ve sekülerleşme, Batı’ya, batıdaki toplumsal ve siyasal gelişmelerle alakalı kavramlardır. Laiklik ve sekülerleşme kavramları genellikle birbirinin yerine kullanılmaktadır. Oysa laiklik, en klasik tanımıyla, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması demektir. Yani siyaset ve hukuk dünyevileşecek, dinsel alanın dışına atılacaktır. Sekülerleşme ise, insan hayatının her alanda dinsel kurum ve sembollerden arındırılmasıdır. Sekülerleşme, ekonomik, sosyal, kültürel, ahlaki alanların da din dışına çıkarılması demektir⁵⁵.

Laiklikte, devlet, dindarlığı veya belirli dini destekleyemez. Bu devletin bütün dinlerin mensuplarına eşit davranması, devlet kurumlarıyla din kurumlarının ayrılmış olması ve yönetimin din kuralları tarafından belirlenmemesi anlamına gelir. Burada kişilerin din ve vicdan hürriyeti güvence altına alındığından, laik düzen din ve vicdan hürriyetinin koşulunu oluşturur. Laiklik, farklı inançlara sahip toplum kesimlerinin barış içinde yaşayabilmelerinin ön koşuludur. Laik bir sistemde kanunlar yapılırken dinden değil, sadece ihtiyaçlardan ve hayat realitelerinden kaynağını alırken; laik olmayan sistemde ise kaynak olarak dini esaslar dikkate alınır⁵⁶. Laiklik din düşmanlığı demek değildir, laikliği dinsizlik sanmak, onu yanlış anlamaktır, laiklik sadece devlet faaliyetlerine ve toplumsal faaliyet sahasına ait bir prensiptir⁵⁷. Yani kişinin özel hayatı bu prensibin dışında kalır.

⁵⁵ Mert, Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış, 1994, s.91vd.

⁵⁶Başgil, Din ve Laiklik, s.172

⁵⁷Başgil, Din ve Laiklik, s.160

Devlet toplumu tamamen dinden arındırıp toplumsal hayatı tamamen sekülerleşmesini de destekleyemez. Laiklik tarafsız olmayı gerektirir. Bu tarafsızlık ise dindarlık ile dünyevilik arasında da bir tarafsızlıktır. Durum böyle olunca herkesin dilediği gibi inanıp-inanmama ve ibadet etmesi için uygun bir ortam sağlar.

Laiklik, kimi çevrelerin iddia ettiği gibi devletin dine karşı gelmesi, din düşmanlığı yapması ya da dini alan üzerinde egemenlik kurmasını değil, devletin yönetimde dini kuralları referans almaması ve meşruiyetini de dinsel değerlerden almamasını ifade eder⁵⁸. Laiklik, her şeyden önce, devletin meşru varlığını dinden bağımsız olmasını; onu Tanrı'nın iradesine bağlı kutsal bir varlık olarak değil, fakat sadece beşeri bir ihtiyaca cevap vermek üzere oluşturulmuş bir aygıt olarak var olmasını ifade eder⁵⁹. Bu kavramı, devletin, doğrudan doğruya siyasal toplumun gereklerini akılcı kurallara göre yönetilmesi olarak da anlayabiliriz.

Devletin resmi bir dini olmaması, vatandaşları karşısında sadece hukuk kurallarına göre muamele etmesi, dinsel inançlar karşısında tarafsız ve hoşgörülü olması, kamusal hizmetlerde herkese eşit davranması, din ve vicdan özgürlüğünü sağlaması aslında demokratik devlet anlayışının da bir gereğidir. Laik devlet eğer demokratik bir şekilde yapılmışsa toplumun dini duyarlılıklarına da duyarsız kalmaz. Laik devletin dinden bağımsız olması demek onlardan hiçbir biçimde etkilenmeyeceği anlamına da gelmez. Bundan dolayı bir devletin dini ihtiyaçların teminine yönelik bazı yasal düzenlemelerin yapılması hiçbir dine ve inanişaya ayırım yapılmaması koşuluyla tek başına laikliğe aykırı olarak kabul etmek zordur. Devletin tarafsızlığı onun belirli bir din, dünya görüşünü veya ideolojiyi resmileştirmemesini, bunlardan herhangi birine özel himaye ve ayrıcalıklı statü tanımamasını gerektirir⁶⁰.

Laik bir sistemde devlet din işleriyle doğrudan doğruya ilgili olmayıp, dinlerden bağımsız olarak örgütlenmiştir⁶¹. Laiklik anlayışında, devlet dinden bağımsız olarak örgütlenir ve dini kurumsallaşmaya kendi içinde yer vermez⁶². Buna karşılık çeşitli inanç toplulukları kendi düşünceleri doğrultusunda serbestçe örgütlenebilirler. Yani,

⁵⁸ Duman, Türkiye'de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, Cilt: 7, sayı: 2, 2010, s.286

⁵⁹ Erdoğan, İslami Araştırmalar, cilt 8, sayı 3-4 - İslam ve Laiklik Sorunu Özel Sayısı, s.186

⁶⁰ Erdoğan, İslami Araştırmalar, cilt 8, sayı 3-4 - İslam ve Laiklik Sorunu Özel Sayısı, s.188

⁶¹ Erdoğan, Sivil Özgürlük Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü, s.32

⁶² Erdoğan, Sivil Özgürlük Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü, s.33

laik modelde, din ile laiklik arasında birbirleri üzerinde bir hâkimiyetten söz edilmez⁶³. Laiklikte devlet, dinden bağımsızlaştırılır. Böylelikle bir yandan bireylerin din özgürlüğünü güvence altına alınır bir yandan da çeşitli dinler ve dini gruplara karşısında tarafsız kalınır.

1.4. DÜNYADA BAZI ÜLKELERDEKİ LAİKLİK ANLAYIŞI

1.4.1. İngiltere

Birleşik Krallıkta kodifiye edilmiş bir anayasa bulunmamaktadır, ancak ülkede devlet-toplum ilişkilerini düzenleyen ve temel hak ve özgürlükleri düzenleyip güvence altına alan tarihi anayasal metinler vardır⁶⁴. İngiliz sistemi gelenek ve teamüllerin şekillendirdiği bir hukuk sistemine sahiptir.

Finlandiya, Norveç, Danimarka ve Yunanistan gibi İngiltere’de, resmi devlet kilisesi bulunmaktadır(İngiliz Anglikan Kilisesi)⁶⁵. İngiltere’de din kurumlarıyla devlet kurumları arasında ayrılık da yoktur. Kral veya Kraliçe aynı zamanda Anglikan Kilisesi’nin başıdır. Burada devlet, dini kimliğe sahiptir. Devlet kiliselerinin olduğu bu ülkelerde devlet dini kurumları tanır ve destekler⁶⁶. İngiliz Kilisesi organik olarak monarşiye özellikle de Protestan olma şartını taşıyan Kral ve Kraliçe’ye bağlıdır. Ulusal Kilisesi olan İngiltere’de, okullardaki din eğitimi, hapisane, hastane veya orduda verilen din hizmetleri gibi konularda kilise ayrıcalıklı muamele görür ancak devlette kilisenin organizasyon ve faaliyetleri üzerinde sıkı bir denetim sağlamaktadır. Devlet başkanı aynı zamanda kilisenin de başkanı veya yöneticisidir. Bu kilise kanuni bir takım haklara sahiptir: Mesela, Kral ve Kraliçe tahta çıktığında tacı başpiskopos giydirmesi, kilisenin Oxford, Cambridge ve Durham gibi üniversitelerde belirli sayıda profesörlük kadrosu bulunması, Lordlar Kamarası’nda 26 sandalye piskoposlara ayrılması gibi haklara sahiptirler⁶⁷. Öte yandan, diğer dini grupların tanınmış ünlü üyeleri, hayat boyu

⁶³ Erdoğan, Sivil Özgürlük Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü, s.33

⁶⁴Şencan, TBMM Araştırma Merkezi, Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi, Kasım 2011, s.40

⁶⁵ https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/bazi_avrupa_devletlerinde_din_ve_devlet_iliskileri.pdf

⁶⁶ Albayrak, Batı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.48, Haziran 2015, s.190

⁶⁷ Şencan, TBMM Araştırma Merkezi, Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi, Kasım 2011, s.41

bu kamaraya üye seçilebilmektedirler⁶⁸. İngiltere Kilisesi'nin görevlilerini, Başbakanın ve hem din adamı hem de din adamı olmayan üyelerden oluşan Kraliyet Atamalar Komisyonu'nun tavsiyesi üzerine Kral ya da Kraliçe atamasını yapmaktadır⁶⁹.

Birleşik Krallık Hükümeti, dini inançlarına ilişkin herhangi bir kayıt tutmamaktadır. 1998 İnsan Hakları Yasası'nın yürürlüğe girmesine kadar, dinler için genel bir koruma mevcut değildi. Devlet, kurulan kiliseler dâhil İngiltere'deki herhangi bir kilise için doğrudan mali destek sağlamaz. Bununla birlikte, tarihsel vergi rejimleri hem ulusal hem de yerel düzeyde kiliselere nispeten daha elverişli olmuştur. Bu nedenle, örneğin, kamuya açık dini ibadet yerleri, şu anda İngiltere, İskoçya ve Galler'de kullanılan yerel vergi sisteminden olan konsey vergisinden muafır. Kiliseler kendilerini hayır kurumu olarak kaydettikleri takdirde çeşitli mali ve diğer menfaatlerden yararlanabilirler. İngiltere'de devletin genel olarak dinleri destekleyen bir hüküm bulunmamaktadır. Dini cemaat ya da gruplara, dini hizmetlerini yerine getirmeleri için devlet yardımı yapılmaz. Bununla birlikte, “devletin, kiliseye önemli bir derece mali avantaj sağlamaya devam ettiğinden şüphe yoktur. İnsanlar Birleşik Krallık' ta dini evlilikler yapmakta serbesttir fakat çoğu durumda, böyle bir evlilikten yasal bir sonuç çıkmaz. Bir evliliğin devlet tarafından tanınması için, tüzüğe uymak zorundadır. Ayrıca dini eğitimin, dua ve dini törenlerin serbest olduğu İngiltere'de, kamusal alanda dini sembollerin taşınmasında herhangi bir engel bulunmaz”⁷⁰.

Dini gruplar kendi okullarını kurmakta özgürdürler ve bunlar, bazı durumlarda, devlet tarafından maddi olarak desteklenebilir⁷¹. İngiltere'de, din eğitimi temel müfredatın bir parçasını oluşturur. İngiltere'de dini okullar devletçe finanse edilir ve devlet okulları din dersleri vermekle yükümlüdür⁷². “Kanunlar, Birleşik Krallıkta, 3 ile 19 yaş arasındaki çocuklar için dini eğitimi zorunlu kılmaktadır. Bununla birlikte, dini eğitimin içeriği ve şekli ülke genelinde yerel yönetimlerce belirlenmektedir. Bu eğitim, üzerinde anlaşmaya varılan bir ders programına göre öğretilmelidir. Yerel yönetimlerce belirlenecek olan dini eğitim müfredatı, 1988 tarihli Eğitim Reformu Kanununa göre,

⁶⁸ D'Hellencourt, “Birleşik Krallık 'ta Hıristiyan Sekülerleşmesi'nin Değişkenleri”, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, Ufuk Kitapları, (Çev: Fazıl Arabacı), İstanbul 2003, s.171

⁶⁹Şencan, TBMM Araştırma Merkezi, Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi, Kasım 2011, s.40

⁷⁰ Bradney, Religion and the Secular State in the United Kingdom, 2010, s. 744

⁷¹ Bradney, Religion and the Secular State in the United Kingdom, 2010, s. 745

⁷²Albayrak, Batı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.48, Haziran 2015, s.190

ülke içinde var olan belli başlı diğer dinlere ilişkin bilgi vermekle birlikte Hristiyanlığın baskın yerini yansıtabilecek içerikte olmalıdır”⁷³.

Burada pazar günü, özel bir gün kabul edilerek, ibadet için kutsal gün olarak görülmüştür. Noel ve Paskalya gibi dini bayramlar yasayla korunmaktadır. Hem televizyonlarda hem de radyolarda halka düzenli ve sık aralıklarla dini programlar yapılmaktadır⁷⁴.

Günümüzde İngiltere'nin lâik bir devlet olup olmadığı konusu, tartışmaya açık bir konudur. Bununla birlikte lâik olmayan İngiltere, dünyamızın en eski demokrasilerinden biridir. İngiltere’de devlet kilisesinin olmasının, demokrasi ve liberal haklara karşı bir durum teşkil etmediği, liberal demokrasi ve devlet kilisesinin bir arada olmasının pekâlâ mümkün olduğu ve vatandaşların demokratik haklarını özgürce kullanmasına herhangi bir engel teşkil etmediği görülmektedir. Laikliğin demokrasinin bir şartı olmadığına kanıtı olarak en güzel örneklerden biri olarak İngiltere’yi örnek verebiliriz⁷⁵. O halde laik olmak, demokratik olmak anlamına gelmediği gibi demokrasiye de engel bir durum değildir. Yukarıda değinildiği gibi laiklik ve demokrasi birbirinden ayrı iki kavramdır.

1.4.2. Almanya

Başını Almanya'nın çektiği kimi ülkeler, Fransa'nın katı laikçiliğinden farklı olarak dine karşı daha hoşgörülü olmaya, dinsel kurumlara karışmamaya ve bunlar üzerinde tahakküm kurmamaya, hatta kilisenin hiçbir işine karışmamaya özen göstermişlerdir⁷⁶. Din özgürlüğü gibi bir amacı olmamışsa da⁷⁷ bu özgürlüklerin yerleşmesinde ve bugünkü duruma gelmesinde önemli bir yeri olan reform hareketlerinin başladığı ülke olan Almanya’da, 1919 Weimar Anayasası ile kilise- devlet ayrılığı ve din ve vicdan özgürlüğü sağlanmıştır⁷⁸. Almanya, Devlet ve Kilise örgütlenmelerini birbirinden ayırmakta, her iki örgütü birbirinden bağımsız kılmakta, aynı zamanda bunlar arasında ortaklık kurulmasını da kabul etmektedir. 1919 yılında yürürlüğe giren Weimar

⁷³Şencan, TBMM Araştırma Merkezi, Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi, s.43, Kasım 2011

⁷⁴ Martin, İngiltere Bir Dernek midir?, Sosyoloji Konferansları Dergisi, Sayı:11, 1970, s.51

⁷⁵Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Bursa 2000, s.153

⁷⁶ Duman, Türkiye’de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi Cilt:7 S.2, 2010, s.288

⁷⁷ Ağaoğulları/Köker, Tanrı Devletinden Kral Devlete, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s.148

⁷⁸ Ouedraogo, “Almanya’da Kiliseler ve Devlet”. F.Arabacı (ed.) Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, İstanbul 2003, s.43

anayasasına göre, devlet kilisesi yoktu bu düzenleme günümüzde de devam ederek, Almanya’da resmi bir devlet dini ve milli bir kilise bulunmamaktadır⁷⁹.

“Almanya’da mezhepsel anlamda ağırlıklı olarak, Protestanlık ve Katolikliktir. Bu iki mezhebin dışında temsil edilen hür kiliselerin ve diğer cemaatlerin sayısı oldukça azdır. Almanya’nın siyasi iktidarı, bu ülkede kiliselerin statüsü için çok önemlidir. Bu statü, iki ayrı anayasaya dayanır; Temel Anayasa ve Eyalet anayasalarıdır. Eyalet Anayasası bölgelerin dini çoğunluğuna göre devlet ve kilise ilişkileri yönünden değişir”⁸⁰. Weimar Cumhuriyeti Anayasası özellikle devlet ile kilisenin ayrılığını belirterek din ve vicdan hürriyetini kuvvetlendirmiştir⁸¹. Almanya’da çocukların, okullarda din eğitimi almalarını, ailelerin rızalarına bırakılmıştır. Almanya’da din dersleri, lâik okullar dışındaki okullarda (dinî eğitim veren okullar) zorunlu olması, karara bağlanmıştır. Alman Anayasası m. 136/3’de, “Hiç kimse dini inancını açıklamakla yükümlü değildir”⁸² denmektedir. Devletin, hiç bir şekilde kilisesi olmadığı gibi, dini hususlarla ilgili mevzular, eyalet anayasalarının düzenlemesine bırakılmıştır.

Almanya’nın bugünkü yani 1949 tarihli anayasasında hiç kimsenin inançlarından dolayı zarara uğratılmayacağı ya da imtiyazlı kılınmayacağı (madde 3), din, vicdan ve ibadet özgürlüğünün ihlal edilemeyeceği (madde 4) güvence altına alınmıştır; ayrıca, ne milli kiliseye ne de devlet dinine yer verilmiştir. Weimar Anayasası’nın bazı maddeleri 1949 tarihli anayasada da muhafaza edilerek, “*devlet kilisesi yoktur*” ilkesi benimsenmeye devam edilmiştir. Bununla birlikte devlet üzerinde dinin etkisinin halen devam ettiği ve kilise ile belli ölçülerde ilişkilerin var olduğu görülebilmektedir⁸³. Anayasa kiliseyi kamu hukuku tüzel kişisi olarak tanımaktadır. (1949 Anayasası, m.140 delaletiyle 1919 Anayasası m.137)⁸⁴. Keza, Almanya’da din işleriyle devlet işleri birbirinden tam olarak ayrı değildir. Kilise kamusal alanda da faaliyet göstermektedir. Anayasaya göre kilise, ordu, hastane, cezaevleri ve diğer kamu kuruluşlarında dinî faaliyette bulunabilmektedir (1949 Anayasası, m.140 delaletiyle 1919 Anayasası m.141)⁸⁵.

⁷⁹ Şencan, TBMM Araştırma Merkezi, Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi, s.5, Kasım 2011

⁸⁰Kahraman, Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik, 2008, s.64

⁸¹ Ouedraogo, “Almanya’da Kiliseler ve Devlet”, Çev.(F.Arabacı) Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, İstanbul 2003, s.50

⁸² <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/08-ALMANYA%20209-276.pdf>

⁸³ Arabacı, “AB Ülkelerinde Din- Devlet İlişkileri ve Türkiye” (Çev. Fazıl Arabacı). J. Baubérot (ed.) Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik. İstanbul, Ufuk Kitapları, s. 7-33.

⁸⁴ <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/08-ALMANYA%20209-276.pdf>

⁸⁵ <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/08-ALMANYA%20209-276.pdf>

Anayasa, Kiliseye vergi alma yetkisini de tanımaktadır(1949 Anayasası, m.140 delaletiyle 1919 Anayasası m.137). Yani Almanya’da Kilise, kamu gücü kullanan bir kamu tüzel kişisi, dolayısıyla bir nevi kamu kuruluşu niteliğindedir. Dolayısıyla Alman Anayasası, dine dayalı kanun çıkarılabileceğini kabul etmektedir.

Almanya’da siyasi ve hukuki alanda yapılan bu büyük yeniliklere rağmen devlet, kiliselerle ilişkilerini devam ettirmektedir. Kiliseler, ekonomik ve sosyal yönden sivil derneklerden çok farklı bir durumda bulunmaktadır. Anayasaya göre, Almanya’da kiliseler devlet yardımıyla vergi koyma yetkileri bulunmaktadır. Bu hak kiliselerle imzalanan sözleşmelerde açıkça belirtilmektedir. Kilise vergisi, kiliselerin temel gelir kaynağını oluşturmaktadır⁸⁶. Kilise vergileri devlet desteği ve devlet marifetiyle toplanmaktadır. Kilisenin varlıklarını koruma, vergi, din eğitimi ve siyasi etki onların farklılığını ortaya koymaktadır.

Diğer dinler de, okullarında din eğitimi verme hakkına sahiptirler. Anayasa, her türlü özel eğitimi garanti altına almış ve anayasal güvence getirmiştir. Anayasanın m.7/3.fıkrasına göre, “Laik okulların dışındaki kamu okullarında din eğitimi normal bir eğitim alanıdır. Devletin gözetim hakkına zarar vermeden din eğitimi farklı dinlerin prensiplerine uygun şekilde verilebilir. Hiçbir öğretmen kişinin arzusu dışında bir dini öğretmeye zorlanamaz” şeklinde düzenlenmiştir. Din dersini kilisenin belirlediği din görevlileri vermektedir. Bu dersler, devletin denetim hakkı saklı kalmak kaydıyla farklı dinlerin prensiplerine göre verilmekte; söz konusu eğitimin kapsam ve amaçları kiliseler tarafından belirlenmektedir⁸⁷. Genel olarak bakıldığında da Almanya’da laiklik, ülkenin içinde bulunduğu sosyal şartlar göz önüne alınarak düzenlenmiştir. Almanya’da din ve devlet otoriteleri halkın inanç ve beklentilerini göz önünde tutarak ve isteklerini dikkate alarak şekillendirildiği bir uygulama söz konusudur. Mesela Anayasa, Pazar günlerinin ve dinî bayramların tatil olacağını öngörmektedir(1949 Anayasası, m.140 delaletiyle 1919 Anayasası m.141)⁸⁸. Günümüzde Almanya’nın laik olup olmadığı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Almanya’nın laiklik konusunda daha özgürlükçü bir tutum içinde olduğunu söylemek gerekir. Almanya’da her ne kadar resmî bir devlet dini yoksa

⁸⁶ Ouedraogo, “Almanya’da Kiliseler ve Devlet- Sekülerleşmiş Bir Toplumun Zor Laikleşmesi”, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, (Çev, Fazıl Arabacı), Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s.51

⁸⁷Mumcu, Almanya’da Din ve İdare Hukuku Münasebetleri, s. 204

<http://auhf.ankara.edu.dergiler/auhfdarsiv/> AUHF-1960=17-01-04/AUHF-1960-17-01-04.mumcu.pdf.

⁸⁸ <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/08-ALMANYA%202009-276.pdf>

da, 23 Mayıs 1949 Alman Anayasası'nın 140'inci maddesi 11 Ağustos 1919 tarihli Alman Anayasası'nın 137'nci maddesine gönderme yaparak, Kiliseyi tanımaktadır⁸⁹.

1.4.3. Fransa

Yukarıda da zaten laikliğin tarihsel sürecini anlatırken aynı zamanda Fransa'dan da bahsetmiş olduk. Laiklik Fransa'da Katolik Kilisesi'ne karşı biçimlenmiş ve onu gerileterek yerleşebilmiştir⁹⁰. Aslında dünya da laiklikle ilgili iki model vardır. Bunlar Fransız ve Anglo-Sakson modelleridir. Bu başlık altında Fransız Modeli'nden bahsedeceğiz.

Fransız anlayışında dini olmayan her türlü sembolü ifade özgürlüğü çerçevesinde değerlendirirken dini sembolleri her türlü yasaklayan dini saygı ya da zorunluluktan ileri gelen her türlü öğeyi de dini sembol olarak kabul eden bu haliyle Fransız İhtilali'nin ardından uzunca yıllar geçmiş olmasına rağmen kilisenin yeniden geri döneceği endişesiyle tüm insanları eşitlik çerçevesinde aynılaştıran yasakçı bir yapıyı hâkim kılmayı esas almıştır.

Laikliğin anavatanı Fransa'dır. Fransa topraklarında uzun bir dönem laikleşme yönünde mücadele verilmiş, bu durum Fransız devrimiyle önemli bir boyut kazanmış ve 1946 Anayasası ile de laiklik, resmen devlet prensibi olarak tanınmıştır. 1905 tarihli yasa ile kilise ve devlet birbirinden ayrılmış ve herhangi bir resmi din kabul edilmemiştir. Fransa Anayasası incelendiğinde din ve vicdan hürriyeti ile ilgili anayasada hüküm bulunmamaktadır. Laiklik ilkesi anayasada 1946 ve 1958 yılında yapılan anayasa değişiklikleriyle yerini almıştır. Anayasası'nın 1. maddesinde, "*Fransa, bölünmez, laik, demokratik sosyal bir Cumhuriyettir. Köken, ırk veya din ayrımı yapmaksızın, tüm vatandaşların yasa önünde eşitliğini garanti eder. Her inanca saygılıdır. İdari yapısı yerinden yönetim esasına dayanır...*"⁹¹ şeklinde düzenlenme yer almaktadır.

"Başını Fransa'nın çektiği kimi ülkeler, laikliği katı bir biçimde uygulamaya ve devlet adına dini kurumlara karşı amansız bir mücadele içine girmeye çalışmışlardır. Bunlara göre laiklik, sadece modern devletin egemenliğini halktan almasına değil, o güne kadar

⁸⁹Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Bursa 2000, s.153

⁹⁰ Cangızbay, Çok-Hukukluluk, Laiklik ve Laikrasi, Liberte Yayınları, Ankara 2002, s.73

⁹¹ <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/07-FRANSA%20169-208.pdf>

gelişme ve ilerleme önünde duran kilise ve bağlı güçlerin yenilmesi ve siyaset sahnesinden çekilmesini de sağlamıştır”⁹².

Kiliseye karşı kökten bir düşmanlık ve amansız bir meydan okuma girişimi, Fransız Tipi Laikliğin kendine özgü bir özelliğidir. Fakat bir bütün olarak bakıldığında Fransa’da laiklikten ziyade laikçiliğin daha baskın bir ideoloji hâlini aldığı söylenebilir. Giriş kısmında bahsettiğimiz gibi laikçilik, devletin, dini inançlar karşısında tarafsız kalmasını değil, dine karşı olmasını veya reform edilmiş bir din inşasını amaçladığından, din ve vicdan hürriyetine karşıdır. Fransız tipi laikçilikte devlet, dini kendisine bir rakip olarak gördüğü için onu alt etmek ve üstesinden gelmek gibi psikolojik bir tavır içine girmiştir. Burada din ve devlet işleri tam olarak birbirinden ayrıdır. Fakat Fransa’da, her ne kadar birinci maddede eşitlik düzenlenmiş ise de, din ve vicdan özgürlüğünü güvence altına alan açık bir düzenleme söz konusu değildir.

1.4.4. Amerika Birleşik Devletleri(A.B.D)

ABD Anglo-Sakson Modeli laiklik benimsemektedir. Yani Fransa’ya göre daha yumuşak ve özgürlüğe dayalı bir anlayışı kabul etmektedir. ABD’de laikliği orijinal bir devlet ve din ayrılığı ortaya çıkarmıştır. İkisi de birbirinden bağımsızdır. ABD’de laiklik kavramını bireysel haklar ekseninde tanımlayan bir anlayış hâkimdir. Burada özgürlük ve hoşgörü anlayışı daha ön plandadır. 5 Aralık 1791’de onaylanan haklar bildirisi ile de fertlerin hak ve özgürlükleri daha belirgin bir hale getirilmiştir⁹³. ABD’de, laiklik kavramını eşitlik, ancak daha çok özgürlük ekseninde tanımlayan bir anlayış hâkimdir. İnsanların laikliğe sahip çıkmaları, herhangi bir dine veya dini gruba karşı korunmalarından ziyade, devletin herkese eşit uzaklıkta olması düşüncesinden ileri gelmektedir. Amerikan anlayışında dini kurumlara karşı devletin korunması ya da dinin kontrol altına alınması gibi kaygılar söz konusu değildir. ABD, dini olan ya da olmayan her türlü sembolü ifade özgürlüğü çerçevesinde değerlendirerek, bireysel haklar adına daha geniş kuşatıcı bir anlayışı benimsemiştir. Burada Fransız Modeli gibi sert katı uygulamalar yerine bireysel haklar ve farklılar üzerine inşa edilmiştir. Din ve devlet

⁹² Duman, Türkiye’de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi Cilt:7 S.2, 2010, s.287

⁹³Gürbüz, Anayasalar, Filiz Kitabevi, İstanbul 1981, s.23-45

işleri birbirinden ayrılırken aynı zamanda din ve vicdan hürriyeti de sağlanmıştır. Burada din devletin rakibi olarak görülmez.

ABD laik bir ülkedir ancak Avrupa ve Doğu, Ortadoğu laikliğinden farklı bir dini yapısı vardır. Din ve devlet iki ayrı saygın yapıdır. Amerika’da din ve devlet ayrılığı ilkesinin birincil gereği devletin tüm din ve mezheplere tarafsız olmasıdır. Resmî işlerde İncil üzerine yemin etmek, "Tanrı Amerika'yı korusun" duası ABD'de dine veya devlete ilişkin bir zaaf oluşturmaz, iki alan birbirine müdahale etmez.

Amerikan Anayasası’nda dine yer verilmemiştir. Devletin bu konumu Amerikan anayasasının altıncı maddesinde şöyle ifade edilmiştir;

“Senatörler, temsilciler, diğer devlet yetkilileri, tüm yürütme ve yargı mercileri bu anayasayı tasdik etme ve destekleme konusunda yemin etmek zorundadırlar; ancak, Birleşik Devletler altında hiçbir merci ya da kamu görevi için herhangi bir inanç şart olarak aranmayacaktır”⁹⁴.

Anayasanın Birinci Ek Maddesi ise inanç özgürlüğünü şöyle bahsetmektedir; *“Kongre, herhangi bir dinsel kurumu saygın kabul eden ya da rahatça hareket etmesini yasaklayan; ifade ve yayın hürriyetini kısıtlayan; halkın barışçı bir şekilde toplantı yapma hakkını daraltan ve hükümetin yanlış uygulamasına karşı dilekçe toplama hakkını sınırlandıran bir yasayı hiçbir şekilde çıkaramaz”⁹⁵.* Birinci Ek Madde, din ile devlet işlerinin ayrılmasını güvence altına almaktan başka, din özgürlüğünden ve dini vecibelerin yerine getirilmesinden hiç bir devlet müdahalesi olmadan serbestçe yararlanılmasını da güvence altına almaktadır. 1776 yılında kabul edilen anayasasında *"bir dinin gereklerini yerine getirmekle ilgili herhangi bir kısıtlama yapılamaz"* denmektedir. Burada, görüldüğü gibi aslında tüm dinler için ibadet özgürlüğü düzenlenmiştir.

ABD’de yeni seçilen Başkan, başkanlık görevine başlarken İncil üzerine el koyarak yemin etmesi sanıldığı gibi laikliği zedeleyen bir durum değildir. İngiltere, ABD ve Almaya’da devlet, dini inanç ve müesseselerle çatışmaya değil, uzlaşmaya yönelik bir politika sergilemiştir⁹⁶.

⁹⁴ http://www.adaletbiz.com/images/dosyalarim/abd_anayasasi.pdf

⁹⁵ http://www.adaletbiz.com/images/dosyalarim/abd_anayasasi.pdf

⁹⁶Küçük, Laikliğe İlişkin Tartışmalar ve İki Laiklik Modeli, Hasan Yücel Başdemir (ed.), Türkiye’de Din Özgürlüğü ve Laiklik. Ankara: Liberte Yayınları, s. 73.

1.5. DİĞER BAZI BATI ÜLKELERİNDE LAİKLİK

1.5.1. Hollanda

Hollanda, 1795 yılından sonra kilisenin tekeline son vermiştir. 1789'da kurumsallaşan ayırım rejimi, Fransa'dakilere benzeyen dört ilke üzerinde durmaktadır: Devlet dini dogmanın içeriğine karışamaz; devlet dinlerin örgütlenme biçimleriyle ilgilenemez; ne yerleşik dinler ne de yasaklanmış dinler vardır⁹⁷. Hollanda'da Fransız İhtilali'nden sonra, Fransız ordularının baskısı ile 1789'da devlet kilisesi kaldırılarak, din ve devlet ileri birbirinden ayrılmıştır⁹⁸.

Hollanda Anayasası'nda laiklikle ilgili çeşitli maddeler bulunmaktadır⁹⁹;

“Madde 1

Hollanda'da bulunan herkes, eşit durumlarda eşit muamele görürler. Din, hayat görüşü, politik eğilim, ırk, cinsiyet veya her ne sebeple olursa olsun ayrımcılığa izin verilmez.

Madde 6

1. Bireyin kanunlardan doğan sorumlulukları saklı kalmak kaydıyla herkes özgürce, bireysel olarak veya toplu halde, dinini ve hayat görüşünü uygulama hakkına sahiptir.

Madde 23

3. Kamu eğitimi, herkesin din ve yaşam biçimine saygı duyularak kanunla düzenlenir.

5. Kısmen veya tamamen kamu kaynaklarıyla finanse edilen okulların uyması gereken standartlar, özel okulların dini inanış veya diğer hayat görüşlerine göre eğitim verme serbestisi dikkate alınarak, kanun tarafından belirlenir”.

Hollanda'da kilise ve devlet her ne kadar ayrılmış olsa da kiliseler, toplumda yine aktif rol oynayarak bir şekilde fonksiyonlarını icra etmekte ve dolaylı da olsa, devletle bir ilişkiye girip yardımlardan istifade etmektedirler. Söz konusu kiliseler siyasi partilere, sendikalara, yardım kuruluşlarına, hastanelere, sosyo-kültürel derneklere, basımevlerine, radyo ve televizyonlara, okul ve üniversitelere sahiptirler¹⁰⁰.

⁹⁷ Kahraman, Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye'de Laiklik, 2008, s.68

⁹⁸ Ilgaz, Avrupa'da Laiklik, Demokrasi ve İslam Tartışmaları: Stasi Raporu, Paragraf Yayınevi, Ankara 2005

⁹⁹ http://www.adaletbiz.com/images/dosyalarim/HOLLANDA_ANAYASASI.pdf

¹⁰⁰ Arabacı, “AB Ülkelerinde Din- Devlet İlişkileri ve Türkiye”, (Çev. Fazıl Arabacı). J. Baubérot (ed.) Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik. İstanbul, Ufuk Kitapları, 2003, s. 7-33.

1.5.2. Yunanistan

Yunanistan, dinin en etkili olduğu Avrupa ülkelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yemek yeme ve uyuma gibi son derece sıradan ve gündelik faaliyetlerin bile dinsel bir içerik içinde ifade edildiği Eski Yunanistan'ı, tarihin kaydettiği en dindar insanların toplumu olarak değerlendirmektedir¹⁰¹. Eski Yunanda halk, filozoflar, aropagos denilen hâkimler, askerler ve bir de din işlerinden haberdar olan, hangi ilaha hangi gün bayram yapılacağını, ona ne gibi kurbanlar kesileceğini bilen rahipler olarak sınıflara ayrılırdı¹⁰². Ülkenin en zengin müesseselerinden olan kilise, din ve devlet işlerinin birbiriyle sıkı ilişkiler içinde olması nedeniyle siyasi açıdan çok güçlüdür. Yunanistan'da ne devlet- kilise ayrımı ne de gerçek anlamda bir din özgürlüğü vardır¹⁰³. Kilisesi, 1820'li yıllarda Osmanlı yönetimine karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinden hareketle Yunan devletinde payı olduğu iddiasını, milliyetçi bir gerekçeye dayandırıyor¹⁰⁴. Bu husustan dolayı da, kilisenin ekonomik gücünden ve toplumu yönlendirme yeteneklerinden endişe duyan Yunan siyasileri, kilisenin 185 yıllık statüsünü değiştirmeye cesaret edememiştir.

Doğu Roma'nın hem dini olarak hem de siyasi olarak Batı Roma'dan ayrılması ile birlikte Bizans'ta din ve devletin iç içe olduğu bir yönetim oluşturuldu. Yunanistan'ın 1821'de bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte din ve devletin iç içe geçtiği yapıya tekrar geri dönüldü¹⁰⁵. Ülkenin resmi dinin olduğu anayasa ile düzenlenmiştir. Birçok kanuni metinde dine ve kiliseye atıf vardır ancak, devlet, hukuku oluştururken dini doğrudan referans almaz¹⁰⁶. “Ülkede dini grup ve cemaatler ile devlet arasındaki ilişkiyi yürütmek üzere bir bakanlık (Eğitim ve Din İşleri Bakanlığı) ve Din İşleri Genel Müdürlüğü adında bir kamu kurumu bulunmaktadır. Bu kurum daha çok Ortodoks Kilisesi ile Devlet arasındaki bağı kurmakla ve Kilise'nin idari işlerini halletmekle görevlidir.”¹⁰⁷.

¹⁰¹ Kılıçbay, “Laiklik ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek”, Cogito, 1994, s. 17

¹⁰² Altuğ, Türk İnkılâp Tarihi (1919–1938), Çağlayan Kitapevi, İstanbul, 1997, s.245

¹⁰³ <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/MERTCAN-Hakan-KAR%C5%9EILA%C5%9ETIRMALI-OLARAK-T%C3%9CRK%C4%B0YE%E2%80%99DE-LA%C4%B0KL%C4%B0K.pdf>, s.314

¹⁰⁴ http://diplomatikgozlem.com/_haber/yunanistan-da-laiklik-tartismalari

¹⁰⁵ Şencan, TBMM Araştırma Merkezi, Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi, Kasım 2011, s.77

¹⁰⁶ Şencan, TBMM Araştırma Merkezi, Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi, Kasım 2011, s.77

¹⁰⁷ Markides, “Yunanistan'da Gelenek /le Modernite Arasında Gerilim”, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, Ufuk Kitapları (Çev. Fazıl Arabacı), İstanbul 2003, s.115

Yunan Ortodoks Kilisesi, gerek anayasa ile gerekse kanunlarla birçok güvence, hak ve imtiyaza sahiptir fakat Kilise'ye tanınan bu hak ve imtiyazlar diğer dini grupları da kapsayacak şekilde genişletilmez¹⁰⁸. Diğer dini grupların hiç birisi bu haklardan faydalandırılmaz. Devlet okullarında tamamıyla devletin finanse ettiği Ortodoks din eğitimi zorunludur¹⁰⁹.

Yunanistan Anayasasında aşağıda görüleceği üzere Doğu Ortodoksluk resmi bir din olarak kabul edilmiştir. Laiklik ilkesine herhangi bir atıf bulunmamakla birlikte, dini referans gösteren ve din ve devlet ilişkilerini düzenleyen birçok madde bulunmaktadır. Yunanistan Anayasası'nda din ve devlet ilişkileri şu şekilde düzenlenmiştir¹¹⁰:

“Madde 3. Kilise ve Devlet İlişkiler

Yunanistan'daki hâkim din İsa'nın Doğu Ortodoksluk mezhebidir. Kendi başı olarak İsa Mesih Efendimizi tanıyan Yunanistan'ın Ortodoks mezhebi, Büyük Konstantinopolis Kilisesi ve Hristiyanlığın diğer mezhepleri gibi, kutsal havariliğin ve Sinod Meclisi'nin kurallarına ve kutsal geleneğe kayıtsız ve şartsız itaat eder. Kendi kendini yönetir nitelikte olup, faal hizmette bulunan tüm metropolitlerden oluşan Kutsal Sinod ve ondan kaynaklanan ve 29 Haziran 1850 tarihli Patrikhane Tüzüğü ve 4 Eylül 1928 tarihli Sinod Kanunu hükümlerine uygun olarak kilisenin Kanuni Şatı ile belirtildiği şekilde toplanan sürekli Kutsal Sinod tarafından yönetilir. Devletin belirli bölgelerinde hüküm süren kilise rejimleri önceki fıkra hükümlerine aykırı değildir.

Kitab-ı Mukaddes metni, değiştirilmeden korunur. Bu metnin Bağımsız Yunanistan Kilisesi ve Büyük Konstantinopolis Hazreti İsa Kilisesi'nin onayı olmaksızın herhangi bir dile resmi çevirisi yasaktır.

Madde 13. Din

Din ve vicdan özgürlüğü dokunulmazdır. Temel hak ve hürriyetlerin kullanımı kişinin dini inancına bağlanamaz.

Bilinen bütün dinler serbesttir ve bunların ibadetlerine yönelik ayinler kanunun koruması altında serbestçe yerine getirilir. İbadete yönelik ayinler kamu düzenine ve genel ahlaka aykırı bir biçimde yapılamaz. Din değiştirmenin telkini ve teşviki yasaktır.

Bilinen tüm dinlerin görevlileri, hâkim olan dinin görevlileriyle aynı

Devlet denetimine tabidir ve Devlete karşı aynı yükümlülükler altındadır.

Hiç kimse, dini inancı ve vicdani kanaati gerekçesiyle Devlete karşı yükümlülüklerinden muaf tutulamaz veya kanuna uymayı reddedemez.

Kanunda öngörülen ve kanunda belirlenen biçim dışında hiçbir yemin dayatılamaz veya uygulanamaz”.

“Yunanistan'da sadece, Ortodokslar, Batı Trakya Müslümanları ve Yahudiler, “kamu hukuku tüzel kişiliğine” sahiptir ve bu dini gruplar, tanınmış dini gruplar olarak mülk

¹⁰⁸ Şencan, TBMM Araştırma Merkezi, Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi, Kasım 2011, s.77

¹⁰⁹ Şencan, TBMM Araştırma Merkezi, Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi, Kasım 2011, s.80

¹¹⁰ TBMM Araştırma Merkezi, Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmaları, Ankara 2012, s.132-133

edinebilir, devredebilir, tevarüs ettirebilir ve mahkemede taraf olabilirler. Diğer dini organizasyonlar, özel hukuka tabi tüzel kişilik sahibi olabilirler ancak kendi adlarına ibadethane maliki olamazlar ve mülk edinemezler”¹¹¹.

Görüldüğü gibi, Yunanistan’da resmi bir din ve milli bir kilise bulunmaktadır. Din hürriyetinin de çok problemlili olduğu açıkça görülmektedir. Dini azınlıklar belli haklara sahip olsalar da, “dini düşüncelerin rekabeti ve serbest bir biçimde yayılması söz konusu değildir. Kendi inancını yayma cezalandırılmaktadır, zira Ortodoks olmayan düşüncelerin yayılması ülkenin Ortodoks geleneği için son derece tehlikeli görülmektedir. Büyük bir kısmıyla monopol (tekelci) olan bu hak, bir kısım Yunan vatandaşlarına göre bir ayrımcılık ve din hürriyetinin aleyhine olarak değerlendirilmiştir”¹¹². Resmî bir dinin bulunduğu ve bu resmi din dışındaki dini grupların örgütlenmesine ilişkin herhangi bir güvencenin olmadığı¹¹³ hatta bu tür örgütlenmelerin cezalandırıldığı bir yerde¹¹⁴, laiklikten bahsetmek oldukça güç bir durumdur. Yukarıda gördüğümüz gibi, Yunan Anayasası Doğu Ortodoks Hıristiyanlığın üstünlük tanımakta ve onu özel olarak himaye etmektedir. Lâiklik ilkesi devletin bir resmî dininin olmamasını ve devletin dinler karşısında tarafsız olmasını gerektirdiğine göre, Yunanistan’ı lâik olarak kabul etmek mümkün değildir¹¹⁵.

1.5.3. İspanya

İspanya, Katolik Kilisesinin etkisinin çok kuvvetli olduğu İtalyan Katolik geleneği hâkimdir. 1978 tarihli İspanya Anayasası, kilise ve devletin ayrılığını yeniden düzenleyerek, bu konuda bazı temel ilkeleri benimsemiştir. Burada da devlet Kilise ile çatışmaktan çok uzlaşmayı tercih etmiştir. İspanya Anayasası’nda da devletin resmi bir dini düzenlenmemiştir.

¹¹¹ Şencan, TBMM Araştırma Merkezi, Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi, s. 80, Kasım 2011

¹¹² Markides, “Yunanistan’da Gelenek /le Modernite Arasında Gerilim”, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, s. 120-21, Ufuk Kitapları (Çev. Fazıl Arabacı), İstanbul 2003

¹¹³ Erdoğan, “Avrupa Birliği Anayasalarında Devletin Temel Niteliği”, [www.liberal-dt.org.tr/at/atme20](http://www.liberal-dt.org.tr/at/atme20.htm). htm, 9 Kasım 2004

¹¹⁴ Markides, “Yunanistan’da Gelenek /le Modernite Arasında Gerilim”, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, s. 121, Ufuk Kitapları (Çev. Fazıl Arabacı), İstanbul 2003

¹¹⁵ Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Yayınları, s. 153, Bursa 2000

İspanya Anayasası laiklikle ilgili bazı düzenlemeleri bulunmaktadır¹¹⁶:

“Madde 16

1. *Kişilerin ve toplulukların fikir, din ve ibadet özgürlükleri güvence altındadır ve bunların ifade edilmesinde, kanunla korunan kamu düzeninin devamı için gerekli olanların dışında hiçbir sınır yoktur.*

3. *Devlet dini yoktur. Kamu yetkilileri İspanyol toplumunun dini inançlarını dikkate alır ve dolayısıyla Katolik Kilisesi ve diğer mezheplerle uygun işbirliğini sürdürür.*

Madde 27

3. *Kamu makamları, ebeveynlerin, çocuklarına kendi mezheplerine uygun dini ve ahlaki eğitim aldırma hakkını teminat altına alır”.*

Gerçekleştirilen bu düzenlemeler sonucunda, bugün İspanya’da bireysel özgürlükler tamamen sağlanmış gibi görünmektedir. Bununla birlikte, mevcut uygulamalarda Katolik Kilisesi’ne özel olarak tanınan ayrıcalıklar devam etmektedir. Mesela; din adamları konut vergisi muafiyetinden faydalandırılmakta, Katolik din adamları, önemli miktarda devletten finansal yardım almaktadırlar. Aynı şekilde mensuplarının çokluğundan dolayı sadece Katolik Kilisesi yasal düzenlemelerden tam olarak faydalanmakta; sadece Katolik vaizler bütün okullarda, hastanelerde ve kırsalalarda görev alma imkânına sahip kılınmaktadır¹¹⁷. Okullarda din eğitimi kilise tarafından organize edilmekte, ilk ve orta dereceli okullarda devlet tarafından finanse edilmektedir. Burada görüldüğü gibi devlet, Katolik Kilisesi’ne oldukça ayrıcalıklı durumlar sağlamıştır.

1.5.4. Belçika

Belçika’da devlet dinler karşısında tarafsızdır. Devlet iktidarı, hiçbir kilise vesayetine boyun eğmemiştir. 1831 Anayasası’nda din hürriyeti, oldukça geniş düzenlenen ve garanti altına alınan temel haklardandır. Anayasasının 14. maddesi, sadece din hürriyetini değil, dini emirlerin “yerine getirilmesini” ve “ifade hürriyetini” de garanti etmekte; dini aktiviteleri engelleyici her şeyi yasaklamakta ve din adamlarının tayinlerine hiçbir müdahalede bulunmamaktadır¹¹⁸. Buna karşılık tanınan bu inançlar arasında ayrımlar yapıldığı da bir gerçektir. Katoliklik ayrıcalıklara sahiptir. Halkın

¹¹⁶ <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/14-%C4%B0SPANYA%20533-584.pdf>

¹¹⁷ Kahraman, Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik, 2008, s.67

¹¹⁸ Martin, Belçika: Laik- Dindar Çatışmasından Kurumsal Çoğulculuğa, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, (Çev. Fazıl Arabacı), Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s.63

büyük çoğunluğunu oluşturan Katolik kilise ile devletin bağları daha kuvvetlidir. Bu nedenlerden dolayı Katoliklik, devletçe tanınmış dinlere ayrılan yardımların büyük çoğunluğunu almaktadır.

Kamu okullarında tarafsız din eğitimi verilmektedir. Devletçe tanınan dinlerin ve dini olmayan ahlak derslerinin seçimi serbesttir. Bütün öğrencilerin din ve ahlak dersi almaya hakkı bulunmakta olup, din dersleri farklı din görevlileri tarafından verilmektedir. Belçika’da laik sistem içinde dini çoğulculuğun hâkim olduğu, Katoliklik mensuplarının çoğunlukta olmasına ve bunların devlet ile ilişkilerinin kuvvetli olmasına rağmen, gerek din ve devlet ilişkilerinde, gerekse farklı din mensupları arasında bir sorunun yaşanmadığı görülmektedir¹¹⁹.

Belçika Anayasası’nda laiklikle ilgili maddeler şöyledir¹²⁰;

“Madde 2

Hiç kimse bir dinin amellerine veya törenlerine katılmaya, ya da dini tatil günlerine riayet etmeye hiçbir şekilde zorlanamaz”.

Bu koruma 1970’de “felsefi ve ideolojik azınlıkların” haklarının yasallaştırılmasıyla daha da kuvvetlendirilmiştir¹²¹.

Madde 21

Devletin hangi din olursa olsun, hiçbir dinin din görevlilerinin atanmasına veya göreve getirilmesine müdahale etme, ya da bu din görevlilerinin üstleriyle haberleşmelerini ya da üstlerinin kararlarını yayınlamalarını yasaklama hakkı bulunmamaktadır.

Madde 24

1. Topluluk, belirli bir dini empoze etmeyen (non-denominational) eğitim hizmetlerini örgütler. Bu, ebeveynlerin ve öğrencilerin felsefi, ideolojik veya dini görüşlerine saygıyı gerektirir.

Devlet okullarında, zorunlu eğitimin sonuna kadar, kabul görmüş dinlerden birinin ya da mezhep farklılıklarına dayalı olmayan ahlaki öğretilerin öğretilmesi tercihe bırakılmıştır.

3. Okuma çağındaki her çocuğun masrafları topluluk tarafından karşılanmış olarak, ahlaki ve dini eğitim alma hakkı bulunmaktadır”.

Belçika’da devlet tanıdığı tüm dinlerin din adamlarının aylık ve giderlerini karşılamaktadır. Bu konu da anayasada 181. maddesinde düzenlenmiştir. Burada da görüleceği gibi Belçika Anayasası’nda açıkça laiklik yazmamaktadır.

¹¹⁹Arabacı, “AB Ülkelerinde Din- Devlet İlişkileri ve Türkiye” (Çev. Fazıl Arabacı). J. Baubérot (ed.) Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik. İstanbul, Ufuk Kitapları, 2003, s. 7-33.

¹²⁰ <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/05BEL%C3%87%C4%B0KA%2099-148.pdf>

¹²¹ Martin, “Belçika: Laik- Dindar Çatışmasından Kurumsal Çoğulculuğa”, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, Ufuk Kitapları, (Çev. Fazıl Arabacı), İstanbul 2003, s.63

1.5.5. İtalya

İtalya da Katolik kültürün egemen olduğu ülkelerden biridir. Katolikliğin merkezinin burada bulunduğu göz önüne alınırsa, siyasal ve dinsel iktidarın birbirinden ayrılmasının uzun zaman alan zorlu mücadelelerin ürünü olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir¹²².

İtalya’da devletin dini cemaat ve gruplara yaklaşımı üçe ayrılabilir; “Birinci ve en imtiyazlı konumda bulunan dini grup Katolik Kilisesi’dir. İkincil düzeyde ise, devletin tanıdığı ve kendileriyle anlaşmalar imzaladığı dini gruplar bulunmaktadır. Bu gruplarda vergi muafiyeti gibi birçok ayrıcalıktan faydalanmaktırlar. Üçüncü grupta ise devlet tarafından tanınan ve faaliyetlerine izin verilen ancak devletle bir konkordat imzalamamış dini gruplar bulunmaktadır. Bu gruplar diğerlerine tanınan imtiyaz ve haklardan yararlanmazlar”¹²³. Anlaşmalar, din adamlarına/dini gruplara, devlet hastanelerine, hapisanelere ve askeri tesislere girme izni, cenaze gibi bazı törenleri düzenleme izni, dini nikâhların medeni kanuna uygun olarak kısılmasını ve kendi dini bayramlarında öğrencilerin okuldan muaf tutulması gibi bazı hakları sağlamaktadır¹²⁴.

Dini sembollere ilişkin bir yasaklama yoktur. Hatta hemen her kamu binasında, okullarda, mahkemelerde haç bulunmaktadır. Devlet şu dini bayramları tatil olarak tanımaktadır: Tezahür Günü, Kutsal Meryem’in Kabul Günü, Bütün Azizler Günü, Noel ve Kutsal Bakire Günü¹²⁵.

İtalya Cumhuriyet Anayasasına bakıldığında, 7. maddede, devlet- kilise ayrılığı, 8. maddede dinlerin kanun önünde eşitliğinin düzenlenmiş olduğu görülür¹²⁶:

“Madde 7

Devlet ve Katolik Kilisesi, her biri kendi düzeni içinde, bağımsız ve egemendir.

İlişkileri Latran Antlaşmalarına göre düzenlenir. Her iki tarafın kabul ettiği anlaşma değişiklikleri anayasa değişikliği sürecine tabi değildir

Madde 8

Bütün dinî mezhepler kanun önünde eşit olarak serbesttir.

¹²² Champion, “İtalya: Milli Miras Olarak Katoliklik”, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, çev. Fazlı Arabacı, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2003, s. 130-134.

¹²³ Şencan, TBMM Araştırma Merkezi, Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi, Kasım 2011, s.59

¹²⁴ Vatikan Şehir Devleti, Laws of Vatican City State,

http://www.vaticanstate.va/EN/State_and_Government/Judicialgoverningbodies/Laws_and_decrees.htm

¹²⁵ Şencan, TBMM Araştırma Merkezi, Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi, Kasım 2011, s.61

¹²⁶ http://www.adaletbiz.com/images/dosyalarim/TALYA_ANAYASASI.pdf

İtalyan kanunlarına aykırı olmadığı sürece, Katolik mezhebi dışındaki diğer dini mezhepler kendi kuralları uyarınca örgütlenme hakkına sahiptir. Bu mezheplerin Devletle olan ilişkileri, temsilcileriyle yapılacak anlaşma esasları dâhilinde kanunla düzenlenir.

Madde 19

Törenleri genel ahlaka aykırı olmamak şartıyla, herkes, bireysel veya birlikte, herhangi bir şekilde, kendi dini inançlarını serbestçe yapma, bu inancın propagandasını yayma ve ayinlerini özel veya genel olarak yapma hakkına sahiptir”.

Devlet ve kilise arasındaki antlaşmada yer alan, bir takım gerekçelerle iki tarafın işbirliği içinde olacakları anlaşılmaktadır. İtalya Anayasası’nda da laiklik ifadesi bulunmamaktadır.

1.6. TÜRKİYE’DE LAİKLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Türkiye’de, laiklik ve laiklik eğilimleri Batı’dan farklı bir serüven izlemiştir. Türkiye de laiklik batılılaşma ve çağdaşlaşma çerçevesinde gündeme gelmiştir. Kilise gibi bir kurum bulunmadığından, devletin herhangi bir dini kurumla egemenlik mücadelesi söz konusu olmamıştır. Türkiye’de din-devlet ilişkilerinin gelişim sürecinde, bir yandan değişen dünya konjonktürünün Türkiye’deki yansımaları, öte yandan iç dinamiklerle şekillenmiş farklı politikalar görülmüştür¹²⁷. Türk siyasal yaşamındaki değişmeler, din-devlet ilişkilerinde farklı politikaların izlendiği dönemlerin de belirleyicisi olmuştur¹²⁸. Türkiye’de laiklik, Jön Türkler döneminde, İslam dininin hukuki ve manevi temellerine yönelik bir saldırı şeklinde değil de, devletin yararına olarak dinin idari ve yargısal fonksiyonlarının işlevsiz kılınması çabası olarak ortaya çıkmıştır¹²⁹. Bugün ki pozitif hukukun ve dolayısıyla devlet düzeninin temellerinden biri haline gelmesi ise, 1924 yılında halifeliğin kaldırılması ile başlayıp 1937 yılında bir anayasa ilkesi haline getirilmesi ile tamamlanan bir süreç sonunda gerçekleşmiştir¹³⁰. Aslında ülkemizde laikliğin gelişimi, diğer dünya ülkelerinin tersine oldukça kısa zamanda ve hızlı gerçekleşmiştir. Her ne kadar ilke haline gelmesi yasal olarak hızlı gerçekleşmiş olsa da

¹²⁷ Kahraman, Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik, 2008, s. 70

¹²⁸ Tarhanlı, Müslüman Toplum, “Laik” Devlet: Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı, Afa Yayınları, İstanbul 1999, s.15

¹²⁹ Harmancı, Shaw, S.J.-Shaw, E.K. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, (Çev. Mehmet Harmancı), E. Yayınları, İstanbul 1983

¹³⁰ Erdoğan, Laiklik ve Türk Uygulaması Üstüne Notlar”, Türkiye Günlüğü, S. 13, Ankara 1999, s.56

toplum tarafından ilkenin kabul görmesi hayli zaman almıştır. Biz çalışmamızın bu bölümünde Türkiye’de laikliğin gelişim sürecini ikiye ayırarak, önce Osmanlı Dönemi’ni sonra da Cumhuriyet Dönemi’ni inceleyeceğiz.

1.6.1. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Laiklik Eğilimleri Hususu

İslam hukukunun düzenlemediği, boş bıraktığı bir yasama alanının Osmanlı Devleti’nde genel düzenleyici işlemlerle düzenlendiğini görüyoruz¹³¹. Osmanlı ve Türkiye de Batı’dan farklı olarak kilise gibi bir kurum yoktur. Bundan dolayı da devlet-kilise çatışması söz konusu olmamıştır. Türkiye batılılaşma çerçevesinde, batıdaki toplumsal ve siyasal kurumları modernleşmenin bir unsuru olarak üstlenmiş ve bu çerçevede laiklik Türkiye’nin gündemine girmiştir. Türkiye’de laikliğin siyasi ve hukuki anlamda kurumsallaşması esas itibariyle Cumhuriyet Dönemi’nde gerçekleşmiş olmakla birlikte Osmanlı Devleti’nden gelen miras da belli açılardan etkili olmuştur. Osmanlı Devleti bir İslam devletidir. Osmanlı’da yurttaşlar iki ana sınıfa ayrılmıştı; Müslüman’lar ve Gayrimüslimler yer almıştır. İlke olarak bu iki grup eşit değildir. Devlet hizmetine girmek sadece Müslümanlara tanınmış bir haktır. Osmanlı gayrimüslimlerin din hürriyetlerini tanıyarak onların kendi dinlerini yaşamalarına müdahale etmemiştir¹³². İslamiyet’ten önce de Türklerde, lâik bir zihniyetin hâkim olduğu, halkın istediği dine intisapta hür olduğu anlaşılmaktadır¹³³.

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı can güvenliği, mal güvenliği, şeref ve haysiyetin korunması, kişi güvenliği gibi haklar teminat altına alınmıştır. Ve bu haklar bu Ferman uyarınca din ayırımı gözetilmeksizin tüm halka eşit olarak tanınmıştır. Böylece Müslüman olanlarla olmayanlar arasında kanun önünde eşitlik getirilmiştir. Tanzimat Dönemi, genel olarak, Türklerin yasalar çerçevesinde, Avrupa uygarlığına katılmasının ilk girişimlerini simgelemektedir¹³⁴.

Yine 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ise Tanzimat Fermanının tamamlayıcısı niteliğindedir ve Tanzimat Fermanındaki ilkelerin her din ve mezhepteki vatandaşlara

¹³¹ Aydın, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 2009, s.65-77

¹³² Mumcu/Küzeci, İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri, Ankara 2003, s.185-186

¹³³ Arsa, “Teokratik Devlet ve Lâik Devlet”, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s.73.

¹³⁴ Kocabaş, “Atatürk ve İnkılaplar Dönemi 1923–1938”, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 2, Vatan Yayınları, İstanbul 2006, s.169

uygulanacağını teyit etmektedir. Bu Ferman ile Müslüman'lar ile gayrimüslimler arasında her açıdan eşitlik getirilmiştir.

II. Abdülhamit tarafından 23 Aralık 1876 günü bir fermanla çıkarılan Kanun-u Esasî ilk yazılı Anayasamız olarak kabul edilmektedir¹³⁵. Kanun-i Esasi ile Osmanlı Devleti'nin bir din devleti olduğu açıkça belirtilmiştir. Burada "*Devleti Osmaniyenin dini dini İslam'dır*"¹³⁶ hükmünü yer almaktaydı. Bu açık hükmün yanında Kanun-i Esasi'nin diğer hükümlerinde de devletin dini niteliği ortaya çıkıyordu. Örneğin, bazı maddelerde padişahın aynı zamanda halife olduğu, Şeyhülislamın devlet örgütü içinde ve hükümette yer aldığı, kanunların umur-i diniye'ye(dinin emirleri¹³⁷) uygunluğunu Şer'iyeye mahkemeler olduğu düzenlenmiştir¹³⁸.

Bu hükümler Osmanlı Devleti'ni dini bir devlet haline getirmemiş, sadece zaten dini bir devlet olan Osmanlı, bu özelliğini Anayasasında açıkça ifade etmiştir. Benzer biçimde daha önce Tanzimat ve Islahat Fermanları ile din özgürlüğü konusunda tanınan haklar tekrar Kanun-i Esasi ile hüküm altına alınmıştır. Devletin dininin İslam olduğunu belirtilen maddede aynı zamanda kamu düzenini ve kamu ahlakını ihlal etmemek şartıyla tüm dinlere ibadet özgürlüğü tanımakla birlikte inanç ve ibadet hürriyeti de anayasal güvence altına almıştır¹³⁹.

Osmanlı Devleti'nin klasik hukuk anlayışı içinde başlayan Tanzimat sonrası kanunlaştırmalar, zamanla şekli uyumdan ibaret bir faaliyet haline gelmiştir. Türk toplumunda Batılı kanunların benimsenmesi Cumhuriyet Dönemi'nde başlamıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren yabancı kanunları benimseme faaliyeti sürmektedir. Ancak bütün bunlara rağmen, Osmanlı Devleti'nde laikliğin benimsendiği veya benimsenmeye çalışıldığı anlamı kesinlikle çıkmamaktadır.

1.6.2. Cumhuriyet Dönemi Laikliğin Gelişimi(1980'e kadar)

Türkiye'de laikliğin, sistemin temel niteliği haline gelmesi, bazı ülkelerde olduğu gibi asırlara yayılan toplumsal tecrübelerin değil, çok küçük bir zaman dilimine sığdırılan

¹³⁵Görürüylmaz, Türklerde Anayasa Hukukunun Gelişimi, Işık Yayınları, Ankara 2007, s.154-158

¹³⁶<https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1876/1876ilkmetinler/1876-ilkhal-turkce.pdf>

¹³⁷<http://www.luggat.com/116934/umur-u-diniye>

¹³⁸ <http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/mevzuat/anayasalar/kanunuesasi.html>

¹³⁹Turna, Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev:Boğaç Babür Turna), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2011, s.104

devrimlerin neticesinde gerçekleşmiştir. Bu farklı oluşum süreci nedeniyle, Türk laikliğinde Batı ülkesinde söz konusu olmayacak kimi özelliklere sıklıkla karşılaştık da, genel anlamda Fransa'yı andıran bir yapının hâkim olduğu rahatlıkla söyleyebiliriz. Türkiye'deki laiklik anlayışının Fransa'daki laiklik anlayışına yakınlığının nedeni, söz konusu devrimleri gerçekleştiren zihniyetin düşünsel anlamda Fransa'dan yararlanıyor olmasındandır.

Bu süreçte dine dayalı ve çok uluslu bir imparatorluktan ulus devlete geçişte, devlet yapısı dinsel öğelerden arındırılırken, sosyal içerikli çeşitli hukuki düzenlemeler de gerçekleştirilmiştir. İlk adım, kurtuluş mücadelesinin içinde yapılan 1921 Anayasasında *ulusal egemenlik prensibinin* kabulü ile atılmıştır¹⁴⁰. 1921 Anayasası çok kısa olduğu için birçok kurum veya konuda düzenleme yapılmamıştır. Anayasa'nın yürürlükte olduğu dönemde öncelik yurdun düşman işgalinden kurtarılması olduğu için¹⁴¹, laiklik ile ilgili herhangi bir düzenlemenin bulunmaması da doğaldır. 1922 yılında Meclis Kararı ile saltanat ve hilafet birbirinden ayrılmış ve saltanat kaldırılmıştır. Saltanatın kaldırılmasının ardından 29 Ekim 1923'de Cumhuriyet ilan edilmiştir. 1924 Anayasası'nda "*Türkiye Devletinin dini, Dini İslam'dır*" esası yer almaktaydı¹⁴². Bir yandan cumhuriyetin ilanı, diğer yandan da resmi dinin ve hilafetin mevcudiyeti, bir çelişki olarak görülebilir. Ancak daha sonra laikliğin gelişiminde 1924 yılında halifeliği ve Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'nin (Din İşleri ve Vakıflar Bakanlığı) kaldırılması ile yerine Din İşleri Reisliği'nin (bugünkü adıyla Diyanet İşleri Başkanlığı) kurulması, 1928 yılında resmi dini içeren hükmün kaldırılması ve 1937 yılında lâiklik ilkesinin anayasal ilke haline gelişi laikliğin kademe kademe yerleştiğini göstermektedir. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra yapılan tüm yenilikler aslında laiklik için atılan adımlardır¹⁴³. 1950'lerde çok partili döneme geçişle birlikte din, siyasal yaşamın önemli bir boyutu haline gelmiştir. Laiklik ilkesi 1961 ve 1982 anayasalarında da kabul edilmiştir.

Laiklik ilkesinin Anayasa'ya konulması, din derslerini olumsuz yönde etkilemiştir. TBMM'den bu konu ile ilgili herhangi bir karar çıkmamasına rağmen, önce şehirler

¹⁴⁰Dinçkol, Türkiye'de Anayasal Düzen ve Laiklik, Lâikliğin Anayasal İlke Haline Gelişiminin 65. Yıldönümü Paneli, 5 Şubat 2002, s.135

¹⁴¹Gürbüz, Anayasa Hukuku (Genel Esaslar-Türk Anayasa Hukuku), Turhan Kitabevi, Ankara 2008, s.37-38

¹⁴²Koştas, Türkiye'de Laikliğin Gelişimi, s.190, http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=37&sayi_id=1705

¹⁴³Goetz, Ana Britannica, Laiklik, Cilt 14, Ana Yayıncılık, İstanbul 1986, s.243

sonra ise köy okullarında din dersleri yavaş yavaş kaldırılmaya başlanmıştır.¹⁴⁴ Kuramsal olarak lâiklik için atılan ilk adım, 3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat (Eğitimin Birleştirilmesi) kanununun çıkartılmasıdır¹⁴⁵. Nisan 1928 tarihinde, Anayasa'nın 2. maddesinde yer alan “*Türkiye Devletinin dini, Dini İslam’dır*” ibaresinin çıkartılması ile bir süre sonra okullardaki din derslerinin kaldırılmasına sebep olmuştur. 1930 yılında İmam-Hatip okullarının tümü kapatılmıştır¹⁴⁶. 1933 yılında ise okul programlarından, din dersleri tamamen çıkartılmıştır. Yine aynı yıl içinde üniversitelerde, İlahiyat Fakülteleri kapatılmış, yerine İslâm İlimleri Enstitüleri kurulmuştur¹⁴⁷. Bu gelişmelerden sonra 1949 yılında, okullarda ihtiyarî olarak din dersleri konulmuş ve 1950 yılında din dersleri, müfredat programının içerisine alınmıştır.

30 Kasım 1925 tarihinde kanunla tekke, zaviye ve türbeler kapatılmış, bütün tarikatlar menedilmiş, birtakım dinî unvanlar ve lakaplar ve bunlara ait elbise ve başlıkları, bunun dışında adı geçen yerlerde hizmet görülmesini ve türbedarlığı yasaklamış, batıl inançları istismar etmeyi men etmiştir¹⁴⁸. Din İşleri ve Vakıf Bakanlığı olarak bilinen Şeriye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması ile birlikte devlet yönetiminde din ve devlet işleri birbirinden kesin çizgiler ile ayrılmıştır.

Lâikleştirme reformları, yeni kurulan devlet düzenini özünü oluşturmaktadır. Hukuk alanında, Türk Medenî Kanunu, 1926 yılında Batı standartlarına göre kabul edilmiştir. Eski Medeni kanunda başlıca kaynaklar Kur'an, hadis, kıyas ve icma iken yeni medeni kanunun başlıca kaynakları anayasa kanun, örf, adet ve mahkeme içtihadına dayanacağını kabul edilmiştir. Yine Medenî Kanun'la reşit kişi, dinini seçmekte hür olacağı düzenlenmiştir. Hâlbuki eski hukukta, İslâm dininden çıkmak (irtidat) yasaktır ve ölüm cezasını gerektiren bir suçtur¹⁴⁹.

Medeni Kanun'un çıkarılmasından önce de yargı örgütüne ilişkin laikle ilgili düzenlemeler yapılmış ve 8 Nisan 1924 tarihinde, Şer'îye Mahkemeleri ile birlikte diğer

¹⁴⁴Koştaş, Türkiye’de Laikliğin Gelişimi, s.192,

http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=37&sayi_id=1705

¹⁴⁵Tamçelik, Dünya ve Türkiye de Anayasalarında Din ve Laiklik, 1997, s. 9

¹⁴⁶Koştaş, Türkiye’de Laikliğin Gelişimi, s.191,

http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=37&sayi_id=1705

¹⁴⁷Genç, Avrupa ve Türkiye’de İlahiyat Fakülteleri Lisans Programları, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C. 13, S.1, 2003, s.27-45

¹⁴⁸Dağcı/Dal, Osmanlı’dan Günümüze Din-Devlet ve Laiklik Tartışmaları, Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, <http://dergi.cicr.org.tr/>, C.2, No.1 s 43, 2014 <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/203079>

¹⁴⁹Tamçelik, Dünya ve Türkiye de Anayasalarında Din ve Laiklik, 1997, s. 11

bütün dinsel yargı organları kaldırılmış, Müslüman olsun olmasın tüm yurttaşlar tek bir yargı sistemine tabi kılınarak yargı birliği sağlanmıştır¹⁵⁰.

27 Mayıs 1960 askeri müdahale olmuş ve ardından 1961 Anayasası hazırlanmıştır. Laiklik, 1961 Anayasası'na önceki düzenlemeden pek fazla değişiklik yapılmadan düzenlenmiştir. Anayasa'nın 2. maddesinde, Cumhuriyetin nitelikleri arasında laiklik sayılmıştır. Anayasa metninde sadece laiklik kavramının zikredildiğini içeriğiyle ilgili bir açıklamanın bulunmadığını belirtmeliyiz. Ancak madde gerekçesinde laiklik tanımlanmıştır. Buna göre¹⁵¹; “Hiçbir zaman dinsizlik anlamına gelmeyen laiklik, her ferdin istediği inanca, mezhebe sahip olabilmesi, ibadetini yapabilmesi ve dini inançlarından dolayı diğer vatandaşlardan farklı bir muameleye tabi kılınmaması anlamına gelir.” Anayasa'da, 1924 Anayasası'ndan farklı olarak, temel hak ve özgürlükler konusunda daha ayrıntılı ve geniş düzenlemeler yer almış ve bunlara bir takım güvenceler getirilmiştir. Mesela 10. maddede, herkesin, dil, ırk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin, kanun önünde eşit olduğu kabul edilmiştir. Yine 19. maddede din özgürlüğü ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiş ve 20. madde ile de laikliğin önemli unsurlarından birisi olan düşünce özgürlüğü tanınmıştır. 1961 Anayasası'nda laik veya laiklik ifadesine çeşitli yerlerde 7 kez yer verilmiş olduğundan laiklik açısından güçlü bir anayasadır¹⁵². 1961 Anayasası'nda 19. madde laiklik düzenlemesi açısından en önemli düzenlemenin bulunduğu maddelerden bir tanesidir. Üçüncü bölümde 1961 Anayasası başlığı altında ayrıntılı olarak incelenecektir.

Önemli bir düzenlemede, 154. madde de yapılarak Diyanet İşleri Başkanlığı'na yer verilerek Diyanet, anayasal bir kurum statüsüne haline gelmiştir. Bu düzenleme halen güncel anayasamızda mevcudiyetini korumaktadır. Bu düzenlemenin laikliğe aykırı olduğu savunan birçok görüş bulunmaktadır. Bu konuyu üçüncü bölümde Anayasa Mahkemesi kararı ile ayrıntılı olarak ele alacağız. Bu düzenlemelerin yanı sıra, laiklik alanında yapılan önemli düzenlemeler(kılık- kıyafet, şapka kanunları vs.) de 153. madde ile özel bir koruma sağlanmıştır¹⁵³.

¹⁵⁰Ozankaya, Türkiye'de Laiklik Atatürk Devrimlerinin Temeli, 6. Baskı, İzmir 1995, s.229

¹⁵¹Kuzu, Türk Anayasa Metinleri ve İlgili Mevzuat, İstanbul 1988, s.3

¹⁵² Temuçin, Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S.39, Mayıs 2007, s.422

¹⁵³ <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK HUKUK SİSTEMİNDE LAİKLİK ANLAYIŞI

2.1 GENEL OLARAK

12 Eylül 1980 askeri darbesi yaşandıktan sonra hazırlanan 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'nda olduğu gibi, laiklik ilkesine geniş bir yer vermiştir. Ayrıca laikliğe ilişkin çeşitli koruyucu düzenlemeler getirmiştir. Anayasa'nın 2. maddesinde, laikliğin cumhuriyetin niteliklerinden biri olduğu kabul edilmiş ve 4. maddesinde ise bunun değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif dahi edilemez olduğu hükme bağlanmıştır. Ancak buradaki laiklik ilkesinden anlamından, dini inkâr etmek anlamı çıkartılmamalıdır. Din işleri yani ruhani işler, kişilerin vicdanına bırakılmıştır¹⁵⁴. Genel anlamda baktığımızda 1982 Anayasa'nın dini konularda 1961 Anayasası'ndan farklı olarak getirdiği en önemli düzenleme “Din ve Vicdan Hürriyeti” başlıklı 24. maddesinin 3. fıkrasında düzenlenen Din Kültürü ve Ahlak Eğitimi'nin, İlk ve Orta Öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer almasıdır.

Anayasamızda genel olarak yukarıda belirttiğimiz maddeler dışında laiklikle ilgili düzenlemeleri şöyle sıralayabiliriz¹⁵⁵;

Anayasa'nın 2. maddesinde: *“Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devletidir.*

Anayasa'nın 10. maddesinde: *“Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir...”*

İkinci maddede devletin özelliklerinden bahsedilirken, özellikle devletin laik olduğu hususu açıkça belirtilmiştir. Görüldüğü gibi anayasamızda açıkça laiklik düzenlenmiştir. Onuncu maddede ise Anayasa; din ve mezhep farklarına dayalı yasal sınıflandırma ve ayırımların eşitlik ilkesi yönünden anayasaya aykırılığını karine olarak kabul etmiştir¹⁵⁶. Yani, hangi düşüncelerle olursa olsun, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce,

¹⁵⁴Tikveş, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Şerhi ve Uygulaması, Sulhi Garan Matbaa, İstanbul 1969, s.32

¹⁵⁵ <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

¹⁵⁶ Öden, Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi, Ankara 2003, s.334

felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri bakımlardan kişiler arasında ayırım yapılamaz. Anayasa burada mutlak bir eşitlikten bahsetmektedir.

Yine Anayasa'nın 13 ve 14. maddeleri şu şekildedir;¹⁵⁷

Anayasa'nın 13. maddesinde: “*Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz*”.

Anayasa'nın 14. maddesinde: “*Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz...*”.

Her iki madde de temel hak ve hürriyetlerinin sınırlandırılması ve kullanılmasında laiklik vurgusu yapılarak, laik Cumhuriyet özelliğine aykırı sınırlandırılmayacağı bunun yanında bu durumu ortadan kaldıracak şekilde de kullanılamayacağı vurgusu yapılmıştır. Yani hem temel hak ve hürriyetleri kullanırken hem de sınırlandırırken, ilgili maddelere göre devletin laik Cumhuriyet özelliğini göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Anayasa'nın 15. maddesi 2. fıkrasında: “*Birinci fıkrada belirlenen durumlarda da, savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler dışında, kişinin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmişe yürütülemez; suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz*”¹⁵⁸.

Burada suç ve cezaların geçmişe yürütülemeyeceğinin yanında, ne olursa olsun kişinin din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanmayacağı konusuna değinilerek, burada da din ve vicdan hürriyetini koruyan bir düzenleme yapılmıştır.

Diğer bazı maddeler;¹⁵⁹

Anayasa'nın 42. maddesi 3. fıkrasında: “*Eğitim ve öğretim, Atatürk ilkeleri ve inkılapları doğrultusunda, çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre, Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Bu esaslara aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılmaz*”.

Anayasa'nın 68. maddesi 4. fıkrasında: “*Siyasi partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve laik Cumhuriyet ilkelerine aykırı*

¹⁵⁷ <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

¹⁵⁸ <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

¹⁵⁹ <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

olamaz; sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez”

Anayasa'nın 69. maddesi 5. fıkrasında: “*Bir siyasi partinin tüzüğü ve programının 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı bulunması halinde temelli kapatma kararı verilir”.*

Anayasa'nın 81. maddesinde: “*Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, göreve başlarken aşağıdaki şekilde and içerler:*

Devletin varlığı ve bağımsızlığını vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğünü, milletin kayıtsız ve şartsız egemenliğini koruyacağıma; hukukun üstünlüğüne, demokratik ve laik Cumhuriyete ve Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı kalacağıma...”.

Anayasa'nın 103. maddesinde: “*Cumhurbaşkanı, görevine başlarken Türkiye Büyük Millet Meclisi önünde aşağıdaki şekilde and içer:*

Cumhurbaşkanı sıfatıyla, Devletin varlığı ve bağımsızlığını, vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğünü, milletin kayıtsız ve şartsız egemenliğini koruyacağıma, Anayasaya, hukukun üstünlüğüne, demokrasiye, Atatürk ilke ve inkılaplarına ve laik Cumhuriyet ilkesine bağlı kalacağıma...”.

Anayasa'nın 136. maddesinde: “*Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir”.*

Anayasa'nın 174. maddesinde: “*Anayasanın hiçbir hükmü, Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyetinin laiklik niteliğini koruma amacını güden, aşağıda gösterilen inkılap kanunlarının, Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin, Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılabilir ve yorumlanamaz...”.*

Bu maddede İnkılap Kanunları korunması amaçlanmıştır. Bunlardan bazıları; 3 Mart 1340 tarihli ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu, 25 Teşrinisani 1341 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisası Hakkında Kanun, 30 Teşrinisani 1341 tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun.

Bu maddelerin dışında din ve vicdan hürriyetini düzenleyen madde şu şekildedir;¹⁶⁰

Anayasa'nın 24. maddesinde: “*Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.*

14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında

¹⁶⁰ <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz”.

Anayasa'nın laiklik ilkesinin esaslarını saptayan, düşünce ve inanç özgürlüklerini belirleyen bu maddenin birinci fıkrasında kişiye, manevi hayatına ilişkin dini inanç konusunda sınırsız bir özgürlük tanınmış; üçüncü ve dördüncü fıkralarında da kimsenin, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanmayacağı; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamayacağı, dini eğitim ve öğretimin ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de yasal temsilcilerinin talebine bağlı bulunduğu belirtilmiştir¹⁶¹. Anayasa'da din ayrımı yapılmadan herkesi kapsayacak şekilde düzenleme yapılarak, herkes için din özgürlüğünü güvence altına alınmıştır.

Beşinci fıkra incelendiğinde, Anayasa'daki laiklik ilkesinin, dinin devlet işlerine karışamayacağı anlamında olduğunu açıkça göstermektedir. Burada din kurumlarının devletin bazı denetlemelerinden bağımsız olmadığı anlaşılmaktadır. Fıkroda sayılan nedenler söz konusu olmaması için, devlet kontrolü sınırlı tutulmuştur. Burada kesinlikle devletin din işlerine karıştığı anlamı çıkmamalıdır. Sadece son fıkroda belirtildiği şekilde devlet, din istismarının olmaması ve önlenmesi adına bazı denetimlere tabi tutmuştur. Sınırsız, denetimsiz bir din özgürlüğü ve bağımsız bir dini örgütlenme anlayışının ülkemiz için pek ağır tehlikelerle yüklü olduğunu yakın tarihi tecrübelerle anlaşılmıştır. Burada din ayrımı yapmadan ibadetlerle dini ayin ve törenlerin, Anayasa'nın 14. maddesine, kamu düzenine, genel ahlaka ya da bu amaçlarla çıkartılan yasalara aykırı olup olmadığını izlemek; dini sömürmeyi, kötüye kullanmayı önlemek konularında kendini göstermektedir. Anayasa'nın 2. maddesinde Cumhuriyetin niteliği arasında sayılan laiklik kavramının 1. din hürriyeti, 2. din ile devlet işlerinin ayrılığı şeklinde iki yönü bulunmaktadır¹⁶². ÖZBUDUN'a göre, laikliğin “din hürriyeti” ve “din-devlet işlerinin ayrılığı” olarak iki cephesi vardır¹⁶³. Bizde plân itibarıyla ÖZBUDUN'u izleyeceğiz.

¹⁶¹Önbilgin/Oytan, T.C Anayasasının İlke ve Kuralları ile Anayasa Mahkemesi Kararları Dizini,1997, s. 7

¹⁶²Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Ankara 2011, s.79

¹⁶³Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Ankara 2011, s.79-87

2.2. DİN HÜRRIYETİ

Laikliğin birinci yönü din hürriyetidir. Bir devletin laik olabilmesi için, o devlette din hürriyetinin tanınmış ve güvence altına alınmış olması gerekir¹⁶⁴. Laiklikten beklenen işlev de farklı dini inanışların, düşünce sistemlerinin beraber yaşayacakları bir zemin, kamu alanına dini inanışlardan bağımsız belli çerçeve kuralların getirilmesidir¹⁶⁵. Din hürriyeti, dindar vatandaşların, din bahsinde, haiz oldukları haklardan her birini serbestçe, korkusuz ve endişesizce kullanmalarını ve her birinden serbestçe faydalanmalarını gerektirir¹⁶⁶.

Din ve vicdan hürriyeti, çoğu kez birbirine karıştırılan, aynı olduğu düşünülen iki kavramdır. İkisi arasında ilişki vardır fakat aynı anlama gelmemektedir. Vicdan hürriyeti, kişinin dilediği ve istediği herhangi bir dini, ahlaki, iktisadi, felsefi kanaati taşıma özgürlüğüdür. Herhangi bir dine bir dine inanmak ve bağlanmak vicdan hürriyeti demek olduğu gibi herhangi bir siyasi veya iktisadi doktrini benimsemek de vicdan hürriyetidir. Din hürriyeti ise, kişinin inandığı ve mensup olduğu bir dinin emrettiği ibadet ve kurallarını o dinde kabul edilmiş usulle dinin öngördüğü lisan ile yerine getirme özgürlüğüdür. Din hürriyeti ferdî akidelerini benimsediği dinde emredilen vazifeleri, dinin kendi lisaniyle, naslar, örf ve içtihatlarla yerleşmiş usul ve adabı dairesinde, resmî veya sivil hiç bir tazyike, tesir, tehdit ve tedhişe uğramaksızın serbestçe ifa edip yerine getirebilmesidir¹⁶⁷. Şu halde ve netice itibarıyla, din hürriyeti prensibinden kişi için bir takım haklar doğar ki, bunlar öncelikle, inanma hakkıdır. Sonra serbestçe ibadet ve dua etme hakkı, nihayet dinin emrettiği şekilde hareket etme hakkıdır.

Din özgürlüğünün birbirini tamamlayan iki fonksiyonu bulunmaktadır. Din özgürlüğü ilk olarak bireyin istediği dine inanmasına, istediği inancı din olarak kabul etmesine ve kendi inandığı bu dinin gereklerini yerine getirebilmesine, hukuki zeminde imkân tanımaktadır. Din özgürlüğünün diğer fonksiyonu ise bireye, başkalarının ilahi güç olarak kabul ettikleri, tanrı olarak inandıkları insanüstü güç olarak kabul edip

¹⁶⁴Gözler, Anayasa Hukukuna Giriş, Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku, Bursa Ağustos 2012, s.203

¹⁶⁵ Duman, "Din ve Siyaset", Siyaset, (Ed. Mümtaz'er Türköne), Lotus Yayınevi, İstanbul 2003, s.541

¹⁶⁶Başgil, Din ve Laiklik, Yağmur Yayınevi, 8. Baskı, Haziran 2007, s.12

¹⁶⁷Başgil, Din ve Laiklik, Yağmur Yayınevi, 8. Baskı, Haziran 2007, s.103

inandıklarına inanmama, hiçbir dini inanç taşımadan toplum içinde eşit şekilde yaşayabilme hakkını kazandırmaktadır.

Din hürriyeti de kendi içinde “inanç hürriyeti” ve “ibadet hürriyeti” olarak ikiye ayrılmıştır¹⁶⁸.

2.2.1. İnanç Hürriyeti

Bu hürriyet herkesin dilediği dini inanç ve kanaate sahip olabileceğini ifade ettiği gibi dilerse hiçbir dini inanca sahip olmama hürriyetini de içerir¹⁶⁹. İnanç hürriyeti bireyin istediği dini seçebilmesi yanında, hiçbir dine inanmaması özgürlüğünü de kapsadığından, burada mutlaka semavi dinlerden birisine inanılması gerekmemektedir. Yani burada bireyin inandığı şeyin gerçekte bir din olup olmadığının önemi yoktur; önemli olan kişinin kendisine dinsel inanç olarak seçtiği bir değerler sisteminin bulunmasıdır. Keza inanç hürriyeti bakımından bir dini veya dinin içindeki mezhepler ve tarikatları hiçbir bakımdan ayrı tutmaz ve ayırım yapmaz. Kişi herhangi bir dine inanabileceği gibi, inandığı dinin içinde herhangi bir mezhebi veya herhangi bir tarikatı da seçebilir¹⁷⁰. Herkesin kendine göre bir din anlayışı olabilir. Lâiklikte devlet, kişinin anladığı anlamda dinin gerçekten bir din oluşturup oluşturmadığını veya oluşturuyorsa hangi dini oluşturduğunu araştırmaz. Kişi inandığı dinin içerisinde bulunan bir tarikat veya mezhebi kabul edebilir. Örneğin; kişilerin din değiştirmelerinin devletin iznine tabi olacağına dair bir kural din hürriyetine aykırı düşecektir¹⁷¹.

Anayasa 24. maddesi birinci fıkrasında “*herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir*” diyerek inanç hürriyetini tanımıştır. Burada inanç hürriyetine madde de bir özel sınır veya bir anayasal sınır getirilmemiştir. Yine, Anayasa’nın aynı maddesinin üçüncü fıkrasında “*kimse... dinî inanç ve kanaatleri açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz*” diyerek, inanç hürriyetine bir ek bir güvence getirilmiştir. Anayasa da olağanüstü hallerde dahi dinî inanç hürriyetini korumaktadır. Anayasa’nın 15. maddesinin ikinci fıkrasına göre, savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde bile, “*...kimse din, vicdan,*

¹⁶⁸Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Ankara 2011, s.79

¹⁶⁹ Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Ankara 2011, s.79

¹⁷⁰ Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Bursa, 2000, s.140

¹⁷¹ Odyakmaz, Anayasa Hukuku idare Hukuku, 2010, s. 48

*düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; ...*¹⁷² şeklinde düzenleme bulunmaktadır.

2.2.2. İbadet Hürriyeti

Din hürriyetinin ikinci kısmını ibadet hürriyetini oluşturmaktadır. İbadet en geniş anlamda bir dinin gereklerini yerine getirmek demektir¹⁷³. Başka bir deyimle, ibadet, kişinin inandığı dinin gerektirdiği ibadetleri ayin ve törenleri serbestçe yapabilmesidir¹⁷⁴. Laik bir devlet ibadet hürriyetini de tanımalıdır. İbadet etme hürriyeti, ibadet etmeme hürriyetini beraberinde getirdiği için, kişiler belli bir dine inandıklarını beyan etseler bile, o dinin gerektirdiği ibadetleri yapmaya zorlanamazlar. Zaten demokrasinin temel işlevi, herkesin bireysel hayatını, kendi dini veya felsefi tercihlerini barışçı bir biçimde yaşayabilmesi için gerekli olan ortamı hazırlamaktır¹⁷⁵.

Anayasa ibadet hürriyetini 24.maddesi ikinci fıkrasında *“14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir”*¹⁷⁶ diyerek tanımıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere Anayasa’da ibadet hürriyeti, inanç hürriyeti gibi mutlak bir şekilde değil, 14’üncü madde ile sınırlı olarak tanınmıştır. İbadet hürriyeti, ibadet etmeme hürriyetini de içerir dolayısıyla lâik bir devlette kişilere zorla ibadet ettirilemezler. Anayasa 24.madde üçüncü fıkrasında *“Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz”*¹⁷⁷ diyerek, ibadet etmeme hürriyetini de güvence altına almıştır.

Anayasa Mahkemesi de 1961 Anayasası döneminde verdiği 27 Kasım 1979 tarih ve K.1979/44 sayılı Kararında, *“din özgürlüğünün kimi kişilerin iç âleminde taşarak toplumun huzurunu kaçırarak boyutlara ulaşmasına, kamu düzeninin korunması ve işlerliğinin uyum içinde sağlanması düşüncesi izin vermez”*¹⁷⁸ diyerek ibadet hürriyetinin sınırsız olmadığını, sınırlandırılabilirliğini kabul etmiştir. Burada Anayasa

¹⁷²<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

¹⁷³ Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Bursa, 2000, s.142

¹⁷⁴ Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Ankara 2011, s.80

¹⁷⁵ Kışlalı, Siyasal Sistemler, İstanbul 2006, s.249

¹⁷⁶<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

¹⁷⁷ <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

¹⁷⁸ Anayasa Mahkemesi, 27 Kasım 1979 Tarih ve E.1979/9, K.1979/44 Sayılı Karar, Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, S. 17, s.340

Mahkemesi, sınırlandırma şartı olarak, ibadet özgürlüğünün toplumun huzurunu kaçırarak boyutlara ulaşmasını ve kamu düzeninin korunmasını belirlemiştir.

2.3. DİN VE DEVLET İŞLERİNİN BİRBİRİNDEN AYRILMASI

Laikliğin belki de herkes tarafından bilinen kabul edilen unsuru din ve devlet işlerinin ayrılığıdır. Bunun aksine, din-devlet ilişkileri üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Jonathan Fox ise; demokrasi ile kurumsal sekülerizm arasındaki ilişkiyi incelemiş ancak demokrasilerin çoğunda din-devlet ayrımının bulunmadığını tespit etmiştir¹⁷⁹. Nitekim Avrupa’da İngiltere, Danimarka, Norveç, İzlanda ve Finlandiya gibi en eski demokrasileri devlet kiliselerine sahiptir¹⁸⁰. Bir devlette, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmış olduğunu söyleyebilmek için aşağıdaki şartların yerine getirilmesi gerektiği düşünülmektedir¹⁸¹. Devletin dinden ayrılması, devletin inançlar ve dinler arasında herhangi bir tercihte bulunmamasını zorunlu kılmaktadır¹⁸².

2.3.1. Devletin Resmî Bir Dininin Olmaması

Bir anayasa şu dört ihtimal dâhilinde din ve devlet ilişkilerini düzenleyebilir¹⁸³:

- a. Birinci İhtimal:** Resmî Din - Anayasa açıkça devletin resmî bir dininin olduğunu belirtebilir.
- b) İkinci ihtimal:** Hâkim Din - Devletin resmî bir dininin olduğunu açıkça belirtmemekle birlikte, anayasa dinlerden birine üstünlük tanımış olabilir.
- c) Üçüncü ihtimal:** Hüküm İçermeme - Anayasa devletin dini konusunda hiçbir hüküm içermez. Böyle bir anayasada ne devlet dini ne de lâiklik ilkesi yer alır.
- d) Dördüncü İhtimal:** Lâiklik - Nihayet bir anayasada açıkça devlet ve din ilişkileri konusunda “lâiklik” ilkesini kabul edebilir. Böyle bir devlette resmî bir devlet dini de

¹⁷⁹ Fox, “Do Democracies have Separation of Religion and State?” Canadian Journal of Political Science, Vol. 4, 19 Mart 2007, s.19

¹⁸⁰ Albayrak, ABD’de Din-Devlet İlişkileri, İz Yayıncılık, 1. Baskı, Şubat 2018, s.63

¹⁸¹ Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Ankara 2011, s.80

¹⁸² Kahraman, Licos ve Demos Kardeşliği, <http://www.sabah.com.tr/> 2008/04/16/kahraman.html (16.04.2008).

¹⁸³ Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Bursa, 2000, s.143

yoktur. Bu ihtimale 1937’den bu yana Türk Anayasaları örnek gösterilebilir. 1982 Anayasası’nda, resmî devlet dini konusunda herhangi bir hüküm olmadığı gibi, 2’nci maddesinde açıkça “lâiklik” ilkesi kabul edilmiştir.

Devlet, resmi olarak belli bir dini kabul ettiğini belirtmemeli ve anayasasında böyle bir kabule yer vermemelidir. Burada kastedilen, devletin belli bir dine üstünlük tanımaması, onun kurallarını, kanunlar ve diğer devlet işlemleri yoluyla vatandaşlarına uygulamaya çalışmamasıdır. Resmi bir dini olmayan devlet, bütün dinlere eşit mesafede olacağı için, belli bir dinin kurallarını vatandaşlarına benimsetmek için faaliyette bulunamayacağı gibi zorlayıcı tedbirler de almaz. Bununla birlikte, resmi bir devlet dininin mevcut olmamasının, laik devletin olmazsa olmaz şartı olup olmadığı konusunda ciddi bir fikir ayrılıkları mevcuttur. “Örneğin; Birleşik Krallık, Norveç, İsveç, Finlandiya, Danimarka, İzlanda ve Yunanistan gibi bazı ülkelerde hala bir devlet dininin mevcut olmasına ve devlet ya da tahtın belli bir dine veya mezhebe bağlılığı şeklindeki geleneksel tutumun sürdürülmesine rağmen, diğer din ve mezhepler de koruma altına alınmıştır. Anılan devletlerde tanınmış din modeli benimsenmiştir”¹⁸⁴. Önceki bölümde gördüğümüz gibi, Yunanistan Anayasası’nın 3. Maddesinde, Doğu Ortodoksluğunun hâkim din olduğu belirtilmekte ve bu dine ilişkin birçok hüküm getirilmekle birlikte, yine Anayasa’nın 13. maddesinde diğer din ve mezhepler de koruma altına alınmıştır.

Laiklik ilkesi anayasasında açıkça belirtilmemiş olsa bile ekonomik, sosyal, bilimsel ve kültürel anlamda gelişmiş bir ülke, uygulamaları ile laik devletin bütün özelliklerini yansıtabilir¹⁸⁵. Özellikle, bağımsızlıklarını ilan ederek yeni kurulan örneğin; Arnavutluk, Kırgızistan, Rusya Federasyonu, Kazakistan gibi devletler, anayasalarında din ve devlet işlerini birbirinden ayırarak laiklik ilkesini benimsediklerini açıkça belirtme yoluna gitmektedirler¹⁸⁶. Ancak sadece bu özellik onları laik olarak nitelendirmemiz için yeterli değildir. Çünkü bu düzenleme, laiklik için olması gerekli fakat yeterli olmayan bir şart olup, karar verirken uygulamaların ve diğer temel unsurların da göz önünde bulundurulması gerekir. Laiklik, çok yönlü toplumsal siyasal ve hukuki bir süreç izleyerek oluşmuştur.

¹⁸⁴Tunç, Türkiye’ye Komşu Devletlerin Anayasaları, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2008, s. 224-228.

¹⁸⁵Tanör, Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi, Laiklik ve Demokrasi, Ankara 2001, s.27

¹⁸⁶Öktem, “İnsan Hakları”, Yeni Türkiye, Yıl: 4, S. 22, Temmuz-Ağustos 1998, s.733

2.3.2. Devletin Bütün Dinlere Karşı Tarafsız Olması

Bir devletin laik olarak kabul edilebilmesi için o devletin, bütün dinlere karşı eşit mesafede durması, uygulama ile birini ötekine karşı himaye etmemesi, birisi üzerinde baskı kurmaya çalışmaması gerekir¹⁸⁷. Resmi dini olmayan bir devlet, belirli bir dinin toplumda benimsenmesi, o dinin kurallarının toplumda öğrenilmesi için faaliyette bulunamaz¹⁸⁸. Bunun doğal sonucu olarak, devlet vatandaşlarına bir dinin eğitim ve öğrenimini zorunlu kılmamalı ve bu tamamen isteğe bağlı olmalıdır. Bu bakımdan 1982 Anayasasının 24. maddesinin 4. fıkrasında yer alan *“din ve ahlak eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.”* hükmünün lâiklik ilkesiyle bağdaşıp bağdaşmadığı konusu tartışmaya açıktır. Fakat burada anlaşılması gereken en önemli nokta, Anayasa’da zorunlu tutulan şeyin din öğretiminin olmadığı, din kültürü ve ahlâk öğretimi olduğudur. Eğer uygulamada verilen *“din kültürü ve ahlâk dersleri”* genel bir din kültürüne ilişkin değil, belli bir dinin eğitimine ilişkin ise, bunun lâiklik ilkesine aykırılığı düşünülebilir.

Resmi dini olan bir devletin, tarafsızlık unsurunu tam anlamıyla gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceği hususu, bir sorun oluşturabilir. Çünkü devletin belirli bir resmi din anlayışını kabul etmesi, bireyler üzerinde doğrudan olumlu veya olumsuz yönde bir etki oluşturabilir. Bu etki, benimsenen dine inanmayanlar yönünden olumsuz, inananlar yönünden ise olumlu yönde olacaktır. Böylesine bir durumun kabulü de bizi, belirli bir dini resmi din olarak benimseyen ancak laik olarak addedilen yukarıda örneğini verdiğimiz kimi devletlerin, laik bir devlette olması gereken, devletin dinlere karşı tarafsız olması gerekliliği unsurunu aslında taşımadıkları sonucuna varmamıza neden olmaktadır. İnanılan dinler arasında toplumsal olarak bu dinlerden bir tanesi diğerlerine oranla daha fazla inananı bünyesinde barındırabilir. Dinlere karşı tarafsız olmaktan beklenen, devletin toplumdaki yaygın dine üstünlük tanımaması, yaygın olmayan dine inanan bireyleri kamuoyu önünde zor durumda bırakabilecek tutum içinde olmamasıdır. Laik devletler, bütün inançlara aynı mesafede oldukları için, hiçbir inancın hak ve özgürlüklerine el atmamaktadırlar. Devlet, tüm din, düşünce veya inançlara aynı

¹⁸⁷Arslan, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü, LTD Yayınları, Ankara 2005, s.43

¹⁸⁸Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Ankara 2011, s.81

mesafede ve hoşgörülü durabilmelidir. Bunu yapamayan bir devlet, ne laik ne de demokratik olabilir¹⁸⁹.

2.3.3. Devletin Tüm Din Mensuplarına Eşit Davranması

Laik bir devletin belli bir dini benimsemiş tüm bireylere eşit davranması, onlar arasında bir ayrılık gözetmemesi gerekir. Laik bir toplumda din ya da mezhep farklılığı kişiler arasında hiçbir ayrıma neden olmaz¹⁹⁰. Aslında devletin herhangi bir dini benimsememiş kişilere karşı da eşit olması gerekmektedir. Burada inanılan dinin semavi din olup olmadığı, toplumdaki bireylerin çoğunluğu tarafından benimsenip benimsenmediği önem taşımamaktadır. Laik bir devlet, kişinin seçtiği mezhep veya tarikatın o dine ait olup olmadığı veya benimsenebilir olup olmadığını sorgulamaz¹⁹¹. Bu ilke temelini ayrıca Anayasa'nın 10. maddesinden almaktadır; *“Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir”*¹⁹². Laik bir sistemde din ve inanış ayrımı düşünülemeyeceği için, her kişi inançlar katında ve yasalar katında eşittir¹⁹³. Devletin kendisinde bulunan cezalandırma hakkını kullanırken bireyler arasında inançlarına göre ayırım gözetmemesi gerekir¹⁹⁴. Herhangi bir dini görüş, ister sembolik veya maddi olsun ister tamamen gönülden olsun; hiçbir şekilde öne çıkmayacak veya tam tersine aşağılanmayacaktır¹⁹⁵.

Çoğulcu demokrasi anlayışını kabul eden laik devletin, salt belli bir dine ya da dinlerden herhangi birisine karşı menfi tutum takınması, onlarla mücadeleye girişmesi veya birini koruyup kollamaya çalışması, kayırması ve imtiyazlı bir konum sağlamaya yönelmesi söz konusu olmamalıdır¹⁹⁶. Resmi bir dini olan devletlerde, bu unsurun da, yani tüm din mensuplarına eşit davranma ilkesinin, aynen yukarıda belirtilen ilkeler de olduğu gibi, pratikte gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusunda tereddüt doğabilir. Bu ilkeyle amaçlanan, devletin örgütlenme ve işleyiş bakımından, belirli bir din veya dinin

¹⁸⁹ Ergil, Siyasetini Arayan Ülke, İstanbul, 2000, s.148

¹⁹⁰ Akyılmaz/Sezginer, Cemil Kaya, Türk İdare Hukuku, 5. Baskı, Kasım 2014, s.167

¹⁹¹ Çağlar, “Türkiye’de Laikliğin Büyük Problemi”, Cogito, S.1, Yaz 1994, s.111-112.

¹⁹² <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

¹⁹³ Özturanlı, Türkiye’de Laikliğin Serüveni, İstanbul 2007, s.43

¹⁹⁴ Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Ankara 2011, s.82

¹⁹⁵ Ruiz, Laiklik Nedir, çev: Ümran Derkunt, Gendaş Kültür Yay. İstanbul 2007, s.21

¹⁹⁶ Özkul, Anayasalarımızda Laiklik İlkesi, Ankara Barosu Dergisi, 2014/4, s.283

yorumundan ya da dinsizlikten yana tutum takınmaması, dinsel olan her şeye kanunlarda suç teşkil etmediği sürece eşit mesafede durmasıdır¹⁹⁷.

2.3.4. Din Kurumları ile Devlet Kurumlarının Birbirlerinden Ayrılmış Olması

Lâik bir devlette din kurumları ile devlet kurumları birbirinden ayrı olmalıdır. “Lâik bir devlette din kurumları devlet fonksiyonlarını göremeyeceği gibi, devlet kurumları da din fonksiyonlarını ifa edemez. Yani lâik devlet, gerek ‘dine bağlı devlet’, gerek ‘devlete bağlı din’ sistemlerini reddeden, din ve devlet işlerini alan olarak birbirinden tamamen ayıran bir yönetim sistemidir”¹⁹⁸. Laiklikte, devlet ve din herhangi bir şekilde birbirine bağlı olmaması, din ve devlet işlerini tamamen birbirinden ayrılıp bağımsızlaştırılması gereken bir durum söz konusu olmalıdır¹⁹⁹. Devlet yönetimi din kurallarına göre değil, toplum ihtiyaçlarına, akla, bilime, modern dünyanın gerçeklerine göre yürütülmeli, dolayısıyla bu şekilde yapılabilmesi içinde din ve devlet birbirinden ayrılmalıdır. Din, kişinin iç dünyasına ilişkin bir olgu olarak kabul edilirken, dünya işleri ise dünyevi iktidarlar tarafından, din kurallarına göre değil, toplumun değişen ihtiyaçlarından kaynaklanan ve akılcı kurallara göre yürütülmesi gereken bir olgu olarak kabul edilmelidir. Din ve devlet kurumlarının ayrılığını öngören bir sistemde, ihtiyaç duyulması halinde, dini fonksiyonların yönetimi ve yürütülmesi her dinin kendi mensuplarına yani bir anlamda o dini temsil eden cemaatlere bırakılabilir. Ancak bu cemaatler devlet yönetimine katılamazlar²⁰⁰. Dinsel hizmetler, bağımsız bir kuruluşun eline bırakıldığında, böyle bir örgütün kısa zamanda, devletle çatışan bir güç haline gelme tehlikesinin varlığı halinde ise bunlar devlet denetimine alınabilmelidir. Aslında burada din kurumlarının bağımsızlığı, devlet ile çatışan, güç savaşı veren kurum haline gelmesi veya devletin bekası için tehlike haline gelmesi ile sınırlıdır. Bu gerekçelerle din kurumları devletin sınırlı denetimine tabi tutulabileceği düşünülebilir. Fakat kesinlikle din özgürlüğünü kontrol altına alma kısıtlama yoluna gidemez.

¹⁹⁷Küçük, Türkiye’nin Siyasal ve Anayasal Rejimi, Orion Kitabevi, Ankara 2012, s.411

¹⁹⁸Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Ankara 2011, s.82

¹⁹⁹ Yayla, “İslam, Laiklik ve Demokrasi”, Yeni Türkiye, S. 17, 1997, s. 146-147

²⁰⁰ Atar, Türk Anayasa Hukuku, Mimoza Yayınları, Konya 2007, s.58

1982 Anayasasınının 136. maddesine göre Diyanet İşleri Başkanlığı genel idare içinde yer almaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı yürütme bölümünde düzenlenen Başbakanlığa bağlıdır. Türkiye’de din hizmetleri bir kamu hizmeti olarak kabul edilmiş ve bu hizmetin yürütülmesi görevi Diyanet İşleri Başkanlığına verilmiştir. Ülkemizde imamlar ve diğer din adamları Diyanet İşleri Başkanlığına bağlıdır ve İslam dininin din adamları, maaşlarını merkezî idareden almaktadırlar. Bu kurum aynı zamanda merkezî idarenin hiyerarşik denetimine de tâbidir. Uygulamada hiyerarşik amir astlarına ilişkin atama, sicil verme, yükselme işlemlerini yapma, onlara disiplin cezası verme ve onların hizmet yerlerini değiştirme yetkilerine sahiptir. Hiyerarşik amir, astlarına emir ve talimat verebilir, tebliğ ve sözlü yazılı talimat gönderebilir. Nihayet, hiyerarşik amir, astın işlemlerini yapmasından sonra bu işlemleri denetlemek ve bu denetim sonucuna göre astın işlemlerini değiştirmek veya iptal etmek yetkisine sahiptir²⁰¹. Türkiye’de devlet dine bağlı olmasa da, din (İslam dininin Sünni mezhepleri) tamamıyla merkezî idareye bağlıdır²⁰². Bazı görüşler tarafından Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bu yapısı laiklikle ilgili bazı sorunlar yaratacağı savunmaktadırlar. Eğer burada laik devlet, gerek *dine bağlı devlet*, gerekse *devlete bağlı din* sistemlerini reddeden bir devlet anlayışı olarak kabul edilecek olursa Diyanet İşleri Başkanlığı’nın merkezi idarede bulunması bu ilke ile çelişmektedir. Böyle bir görüşün olması ile birlikte dinsel hizmetler, bağımsız bir kuruluşun eline bırakılırsa, Müslüman bir toplumda, böyle bir örgütün kısa zamanda, devletle çatışan bir güç haline gelme tehlikesinin olacağı, bunu önlemek için de din hizmetlerinin devlet hizmetleri arasına alınması gerektiğinden Diyanet İşleri Başkanlığı’nın genel idare içinde olmasının bu şekilde anlaşılması gerektiğini²⁰³ savunan görüşlerde bulunmaktadır. Devlet yapısı içinde Diyanet İşleri Başkanlığı’na yer verilmesi, dinî hizmetlerin yerine getirilmesi bakımından olduğu kadar, laik devletin korunması açısından da bir zorunluluk olarak görülmüştür²⁰⁴.

Burada üzerinde durulması gereken noktalardan birisi de dini faaliyetlerin kamu hizmeti olarak düzenlenmesinin ne kadar doğru olduğudur. Kamu hizmetleri, esas olarak vatandaşlardan toplanan vergi vb. ile yapılır. Bu vergiler, Gayri Müslimler, ateistler,

²⁰¹Günday, İdare Hukuku, Ankara 2015, s.55-56

²⁰²Gözler, Anayasa Hukukuna Giriş, Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku, Bursa Ağustos 2012, s.205

²⁰³ Tanilli, Devlet ve Demokrasi, Anayasa Hukukuna Giriş, 1981, s.152

²⁰⁴ Feyzioğlu, “Türk İnkılabının Temel Taşı: Laiklik”. E. R. Fırlalı, T. Müftüoğlu ve İ. Karakuş (Eds.) Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik, Ankara 1999, s.140

Aleviler ve Sünni İslam'ın dışındaki diğer inanç mensuplarından da alınmaktadır. Devletin, din ayrımı yapmaksızın bütün vatandaşlarından elde ettiği gelirin bir kısmını DİB'e ayrıldığı göz önüne alınırsa, dinsel faaliyetleri kamu hizmeti olarak düzenlemek suretiyle ve vatandaşlar arasında ayırım yaratacak biçimde belli bir dinin ihtiyaçlarına tahsis etmesinin laik devlet niteliğiyle ne kadar bağdaştığı tartışılması gereken bir konudur²⁰⁵. Kemal Gözler de, dinî hizmetlerin bir kamu hizmeti olarak düzenlenmesini ve bu hizmetin yürütülmesi için oluşturulan DİB'i eleştirmektedir. Gözler ayrıca, DİB'in varlığıyla laiklik ilkesini uzlaştırmaya çalışan görüşlerin kabul edilemeyeceğini ifade eder²⁰⁶.

2.3.5. Devlet Yönetiminin Din Kurallarından Etkilenmemesi

Laik devlette yönetim din kurallarına göre değil, toplumun ihtiyaçları doğrultusunda, akılcı ve bilimsel verileri esas alan beşeri iradeye dayanır²⁰⁷. Teokratik devletlerde ise devlet faaliyetlerinin hukuken geçerli olabilmesi için, bu faaliyetlerin din kurallarına uygun olması gerekmektedir. Eğer bir devlette hukuk kurallarının din kurallarına uygun olması zorunluluğu varsa o devlet laik olarak kabul edilemez. Örneğin; 1876 Kanun-u Esasîsine göre, Heyet-i Âyan, Heyet-i Mebusan tarafından kabul edilen kanun tekliflerini “umuru diniyeye” uygunluk açısından denetlemekle görevli olması. Oysa 1982 Anayasasında hukuk kurallarının din kurallarına uyma zorunluluğunu getiren herhangi bir hüküm yoktur. Bu anlamda 1982 Anayasası lâik bir hukuk sistemi öngörmektedir. Bununla birlikte laik bir devlette örf ve adetten kaynaklanan zorunluluk doğrultusunda, dini kökenli kurallardan esinlenen hukuk kuralları bulunabilir. Bunlar aslında dini düşüncelerle değil toplumun yapısı ve ihtiyaçlarına göre yapılmış kurallardır. Lâik bir devlette dinsel kaynaklı hukuk kuralı olamayacağı, hukuk kurallarının din kurallarına dayanamayacağı yolundaki görüşü, gerek bizim hukuk sistemimizin, gerekse lâik Avrupa ülkelerinin hukuk sisteminin verileriyle çelişki içindedir²⁰⁸. Gerek Türk sisteminde, gerekse başka lâik hukuk sistemlerinde her zaman, dini kökenli hukuk kuralları bulunmuştur ve halen de bulunmaktadır. Dolayısıyla laik

²⁰⁵ Tarhanlı, Müslüman Toplum 'laik' Devlet, Afa Yayınları, İstanbul 1993, s.136-139

²⁰⁶ Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Yayınları, Bursa 2000, s.147

²⁰⁷ Göle, Seküler ve Dinsel Aşınan Sınırlar, Metis Yayınları, İstanbul 2012, s.11-27

²⁰⁸ Gözler, Anayasa Hukukuna Giriş, Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku, Bursa Ağustos 2012, s.205

bir hukuk sisteminde bazı hukuk kuralları dini kökenli olabilir. Mesela, hafta sonu tatillerinin Cumartesi ve Pazar günü olmaları, bazı dinlere kutsal olduğundan dini kökenli bir düzenlemedir. Yine ülkemizde Ramazan ve Kurban bayramı günlerinde resmi daire ve kuruluşların tatil edilmesi dini inanç kökenlidir. Kanun koyucunun burada beşeri iradesini yansıtmaya sırasında toplumun ihtiyaçları ve yapısı ile din kurallarının ortak noktada bulunmasında dolayı buradan esinlenmesi ve düzenleme yapması laik olma niteliğini olumsuz şekilde etkilemez. Buna göre, lâiklik bakımından söylenecek tek şey, devletin hukuk kuralı koyarken din kurallarına uymak zorunluluğunun bulunmamasıdır²⁰⁹. Zorunluluk olmadan kanun koyucunun kendisi din kurallarından esinleniyorsa, burada laikliğe aykırı bir husus kanımızca yoktur.

Anayasa'nın 24.maddesinin son fıkrasında, "*Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.*"²¹⁰ şeklinde düzenleme ile devletin sosyal, ekonomik, siyasi ve hukuki temel düzenlerini din kurallarına dayandırmak yani laikliğin niteliğini ortadan kaldırmak amacıyla girişilecek her türlü siyasal faaliyet ve propaganda yasaklanmıştır²¹¹.

²⁰⁹ Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Bursa 2000, s.146

²¹⁰ <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

²¹¹ Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Ankara 2011, s.83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARI IŞIĞINDA LAİKLİK

3.1. HUKUK, ANAYASA VE ANAYASACILIK KAVRAMLARI

3.1.1. Hukuk Kavramı

Kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve devlet gücüyle kendisine uyulması için yaptırma bağlanmış kurallar bütününe veya hak ve yükümlülüklerin toplamını gösteren toplumsal düzene *hukuk* denir²¹². Hukuk kuralları, devletin yetkili organları tarafından konulan ve insan davranışlarını düzenleyen ve cebir ile müeyyidelendirilmiş davranış kurallarıdır²¹³. Hukuk devleti ise, en kısa tanımıyla, faaliyetlerinde hukuk kurallarına bağlı olan, vatandaşlarına hukukî güvenlik sağlayan devlet demektir²¹⁴.

3.1.2. Anayasa Kavramı

Devletin temel organlarının kuruluşunu ve işleyişini belirleyen hukuk kurallarının bütününe *maddi anlamda anayasa*, normlar hiyerarşisinde en üst sırayı işgal eden, kanunlardan farklı ve daha zor bir usulle konulup değiştirilebilen hukuk kurallarının bütününe ise *şekli anlamda anayasa* denir²¹⁵. Biz burada şekli anlamda anayasa tanımının daha doğru olduğu kabul etmekteyiz. Çünkü normal kanunlar gibi kolay değiştirilebilen bir kural, her zaman değiştirilebileceğinden devletin temel organlarına ait kurallar sık sık değiştirilerek her dönem farklı uygulamalar ortaya çıkabilir. Şekli anlamda anayasa tanımından yola çıkarsak, bir kuralın anayasa kuralı olup olmadığına, onun içeriğine bakılmaksızın, o kuralın bulunduğu yere ve yapılış veya değiştiriliş şekline bakılarak karar verilir²¹⁶.

²¹² Yılmaz, Hukuk Sözlüğü, Yetkin Yayınları, Ankara 2005

²¹³ Gözler, Genel Hukuk Bilgisi, Ekin Yayınları, Yedinci Baskı, Bursa, Eylül 2008, s.2

²¹⁴ Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara 2011, s.89

²¹⁵ Gözler, a.g.e., 13-19

²¹⁶ Gözler, a.g.e., s.13-19

3.1.3. Anayasacılık Kavramı

Anayasacılık, iktidarın kötüye kullanılabileceği ve insan onurunun dokunulmazlığı inancından kaynaklanarak iktidarın sınırlandırılmasını amaçlar²¹⁷. Anayasacılık özünde, devlet iktidarının sınırlandırılması ve temel hak ve özgürlüklerin korunması düşüncesi yatar²¹⁸. Yani burada amaç, devlet iktidarını sınırlandırmaktır. Anayasacılığın asli özelliği, keyfi yönetimin tersine, siyasal otoriteyi hukuk kuralları ile sınırlamaktır. Anayasa yapmanın amacı, devleti sınırlamak ve yönetenlerin hukuka ve kurallara uymasını temin etmektir. Devlet iktidarını sınırlandırmayı amaçlayan bir girişim olarak Sened-i İttifak, Türk tarihinde ilk anayasal belgedir²¹⁹. “Tüm anayasacılık hareketleri ve anayasaların üstünlüğü teorisi, yasama yetkisinin maddî olarak sınırlandırılmasının hikâyesidir. Ancak, yasama yetkisinin anayasa tarafından sınırlandırılması, yasama yetkisinin genel olmadığı anlamına gelmez. O sadece bu genel yetkinin anayasaya aykırı bir şekilde kullanılamayacağı anlamına gelir”²²⁰.

3.2. DÜNDEN BUGÜNE TÜRK ANAYASALARI

3.2.1. 1876 Kanun-i Esasi

Müslüman çoğunluklu ülkelerdeki ilk anayasa olmak itibariyle büyük önem taşıyan 1876 Osmanlı Anayasası (Kanun-i Esasî), Sultan İkinci Abdülhamid’in görevlendirdiği, bürokratlar ve din âlimlerinden (ulema) oluşan 28 kişilik bir komisyon tarafından hazırlanmış ve hukuken Sultanın tek taraflı iradesi niteliğinde olan bir fermanla ilân edilmiştir²²¹. 1876 Anayasası, “Meclis-i Umumî” adını alan bir parlâmento kurulmuştur. Bu Parlâmento, iki meclisten meydana gelmektedir. “Heyet-i Âyan” adını taşıyan meclisin bütün üyeleri, padişah tarafından atanmaktadır. Diğer meclis olan Heyet-i Mebusan’ın üyeleri ise, halk tarafından iki dereceli seçimle seçilmektedir. “Anayasa,

²¹⁷ Turhan, Amme İdaresi Dergisi, C.27, S.3, Eylül 1994, s.7

²¹⁸ Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Yayınları, Bursa 2000, s.2

²¹⁹ Eroğul, Atatüzeve Giriş (“Anayasa Hukukuna Giriş”), İmaj Yayıncılık, Altıncı Baskı, Ankara 2000, s.174

²²⁰ Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Yayınları, Bursa 2000, s.367

²²¹ Özbudun, Türk Siyasal Hayatı, 7. Baskı, Eskişehir, Haziran 2010, s.45

Parlâmentonun yetkilerini hayli dar tutmuştur. Örneğin bir parlâmento üyesinin kanun teklif edebilmesi için, öncelikle padişahın müsaade alması gereklidir²²². Her iki meclisçe kabul edilen tasarılar, padişahın onayı olmadan yürürlüğe girememektedir. Hükûmetin Heyet-i Mebusan'a karşı sorumluluğu, anayasada açıkça belirtilmemiştir. Buna karşılık padişah, istediği zaman Heyet-i Mebusan'ı feshedebilmektedir. Görüldüğü gibi burada devlet yönetiminde ağırlıklı olarak güç padişahıdır.

Siyasi tarihimizin ilk anayasası olan 1876 tarihli Kanun-i Esasi, değiştirilmesi açısından sıradan kanunlara göre daha zor bir süreci gerektirdiğinden katı bir anayasadır²²³. Anayasa'nın katı olma özelliği, Anayasa'yı keyfi bir biçimde değiştirerek, kişi hak ve özgürlüklerini ihlal edilmesini kısmen önlemekteydi. 1876 Anayasası'nın 115. maddesinde "*Kanun-i Esasinin bir maddesi bile hiçbir sebep ve bahane ile tadil veya icradan ıskat edilemez*" hükmü yer almaktadır²²⁴. Fakat burada gözden kaçırılmaması gereken en önemli konulardan bir tanesi de bu maddeye aykırı düzenlemelerin denetimini yapacak bir yargı organından söz edilmiş olmamasıdır. Nitekim Anayasa'nın 64. maddesinde, Heyet-i Mebusan'ın kabul ettiği bir kanun tasarısının, Heyet-i Âyan tarafından, başka bazı hususlara uygunluğunun yanı sıra, Anayasa'ya uygun olup olmadığı yönünden de denetleneceği belirtildiğinden, 1876 Anayasası'nda Anayasa'ya uygunluk açısından siyasal denetim yolunun tercih edildiği söylenebilir²²⁵.

1909 değişiklikleri ile padişahın yetkileri daraltılarak Mebusan Meclisinin yetkileri genişletildi. Bakanlar Kurulunun Mebusan Meclisine karşı sorumlu olduğu açıkça belirtilerek, padişahın Meclisi feshetme hakkı, Âyan Meclisinin onayı ve üç ay içinde yeni seçim yapılması şartlarına bağlandı²²⁶. Kanun teklif edebilmek için padişahın izninin alınması zorunluluğu kaldırıldı. Meclislerce kabul edilen bir kanunun, padişahça ya iki ay içinde onaylanması, ya da bir kere daha görüşülmek üzere meclislere geri gönderilmesi hükmü konuldu ve geri gönderme halinde bu metnin kanunlaşabilmesi için meclislerin 2/3 çoğunluğu gerekliliği düzenlendi²²⁷. Bu dönemde son olarak yargısal denetime ilişkin bir girişim olan, 1915 yılında Halep Mebusu Artin Efendi

²²² Özbudun, Türk Siyasal Hayatı, 7. Baskı, Eskişehir, Haziran 2010, s.45

²²³ Gözler, Türk Anayasa Hukuku Dersleri, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2010, s.15-16

²²⁴ Gözübüyük/İkili, Türk Anayasa Metinleri (1839-1980), AÜSBF Yayınları, 2.Baskı, Ankara 1982, s.42

²²⁵ Onar, Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Siyasal ve Yargısal Denetimi ve Yargısal Denetim Alanında Ülkemizde Öncüler, AÜHF Yayınları, Ankara 2003, s.162

²²⁶ Özbudun, Türk Siyasal Hayatı, 7.Baskı, Eskişehir, Haziran 2010, s.45-46

²²⁷ Bucaktepe, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 42, Ekim 2014, s.53-54

tarafından verilen ve olağan yargı organlarına, baktıkları davada uyguladıkları kanun hükümlerinin Anayasa'ya uygunluğunu denetleme yetkisi verilmesini öngören Anayasa değişikliği teklifinden edilmiş ve bu teklif kabul edilmediği için bu girişimden bir sonuç elde edilememiştir²²⁸.

3.2.2. 1921 Anayasası

Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşlarındaki yenilgisinden sonra 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılmasıyla, kurucu meclis niteliğindeki bu meclis, 20 Ocak 1921 tarihinde yeni bir anayasa (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu) kabul etti. İlk önce belirtelim ki, 1921 Anayasası'nın resmî adı Anayasa değil, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'dur²²⁹. 1921 Anayasası 23 maddelik çok kısa bir anayasadır. 1921 Anayasası 1876 Kanun-u Esasîsini yürürlükten kaldırmamıştır²³⁰. Yani aynı anda 1876 Kanun-u Esasîsi de yürürlüktedir. Meclis hükümeti sisteminin özelliklerini yansıtan 1921 Anayasası'nın kabulünde farklı bir çoğunluk aranmadığı gibi, daha sonra bu Anayasa'da yapılan değişiklikler de normal kanunlardaki usullere göre gerçekleştirilmiştir²³¹. Bundan dolayı, 1921 Anayasası, değiştirilme usulü kanunlar gibi olduğundan yumuşak bir anayasasıdır. Ayrıca, bu Anayasa'da temel hak ve özgürlükler ve yargı işlevi gibi bazı alanlara ilişkin hükümlere hiç yer verilmemiş, günün olağanüstü koşullarına uygun bir siyasal yapı kurmakla yetinilmiştir²³².

Anayasa, yasama ve yürütme kuvvetlerinin TBMM'de toplandığını (m.2), meclisin bakanlara yön gösterebileceğini ve gerektiğinde onları değiştirebileceğini (m.8) belirtmektedir²³³. Meclis hükümeti sistemi, yasama ve yürütme kuvvetlerinin mecliste toplandığı bir kuvvetler birliği hükümet sistemidir. Bu sistem, yasama ve yürütme güçlerinin TBMM'de toplanmış olması, bakanların teker teker Meclis tarafından seçilmeleri, Meclisin bakanları her zaman değiştirebilmesi ve onlara yön gösterebilmesi, buna karşılık Bakanlar Kurulunun Meclise karşı kullanabileceği hiçbir hukukî

²²⁸ Oonar, Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Siyasal ve Yargısal Denetimi ve Yargısal Denetim Alanında Ülkemizde Öncüler, AÜHF Yayınları, Ankara 2003, s.163

²²⁹ Gözler, Türk Anayasa Hukuku Dersleri, Bursa, 2010, s.30

²³⁰ Gözler, Türk Anayasa Hukuku Dersleri, Bursa, 2010, s.30

²³¹ Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara 2011, s.163

²³² Oonar, Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Siyasal ve Yargısal Denetimi ve Yargısal Denetim Alanında Ülkemizde Öncüler, AÜHF Yayınları, Ankara 2003, s.164

²³³ Özbudun, Türk Siyasal Hayatı, 7.Baskı, Eskişehir Haziran 2010, s.46

silâhın(örneğin fesih yetkisinin) mevcut olmaması ve bir Devlet Başkanlığı müessesesinin yaratılmamış bulunması bakımından, tam bir Meclis hükûmeti örneğidir²³⁴.

1921 Anayasasında yargı konusunda bir düzenleme bulunmamaktadır. Bu dönemin olağanüstü koşullarının etkisi altında “istiklâl mahkemeleri” kurulmuştur. Bu mahkemelerin üyeleri Meclis tarafından kendi üyeleri arasından seçiliyordu. Haliyle bu mahkemelerin oluşum tarzı, hâkimlerin bağımsızlığı ilkesine ve kanunî hâkim güvencesine aykırı olduğu görülmektedir.

3.2.3. 1924 Anayasası

Zaferin kazanılmasından sonra, Saltanatın kaldırılması, Ankara'nın başkent olmasının kabul edilmesi, Cumhuriyetin ilan edilmesi ve ardından Halifeliğin kaldırılması gibi köklü düzenlemeler, yeni bir anayasanın hazırlanmasını zorunlu hale getirmiştir²³⁵. Çünkü 1876 Osmanlı Kanunu Esasîsi daha resmen ilga edilmiş olmadığı gibi, 1921 Teşkilâtı Esasîye Kanunu da, yeni devletin ihtiyaçlarına cevap verecek derecede uzun ve ayrıntılı bir metin değildi. 1924 Anayasası ikinci dönem TBMM tarafından üçte iki çoğunlukla 20 Nisan 1340 (1924) günü kabul edilmiştir. 1924 Anayasası'nın resmî adı “Teşkilât-ı Esasiye Kanunu” olarak belirlenmiştir. 1924 Anayasasının ilk şekline göre, “Türkiye Devletinin dini, Din-i İslam’dır” (m.2)²³⁶.

Tarihimizde bugüne kadar yürürlüğe girmiş olan en uzun ömürlüsü olan 1924 Anayasası, laiklik ilkesi çerçevesinde ele alındığında, laikliğe uygun ve uygun olmayan bir takım hükümler taşıdığı görülür. Laiklik ilkesine uygun olmayan maddeler sonraki yıllarda değiştirilmiş ve anayasa, kurucu iktidarın laiklik anlayışıyla örtüşen bir niteliğe kavuşturulmuştur²³⁷. 1924 Anayasası ile ilgili olarak ilk köklü değişiklik 10 Nisan 1928 yılında gerçekleştirildiği söylenebilir; bu tarihte yapılan değişikliklerle; 2. madde “Türkiye Devleti'nin resmî dili Türkçedir; makam Ankara şehridir” olarak yeniden

²³⁴ Özbudun, Türk Siyasal Hayatı, 7.Baskı, Eskişehir Haziran 2010, s.46

²³⁵ Ertan, Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 39, Mayıs 2007, s.411

²³⁶ 1924 Anayasası metni için bkz. TBMM Resmî İnternet Sitesi: <http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>

²³⁷ Ertan, Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 39, Mayıs 2007, s.411

düzenlenerek “Türkiye Devletinin dîni, Dîn-i İslâm'dır” ibaresi çıkarılmış ve resmi devlet dini düzenlemeden kaldırılmıştır²³⁸. Yine aynı madde de 5 Şubat 1937'de “*Türkiye Devleti, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılâpçıdır. Resmî dili Türkçedir. Makam Ankara şehridir*” ifadesiyle laiklik ilk defa anayasaya girmiştir ve 1945 yılında yapılan değişiklikle bu madde “Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Lâik ve Devrimcidir. Devlet dili Türkçedir. Başkent Ankara'dır” şeklinde Türkçeleştirilmiştir²³⁹. TBMM, 10 Nisan 1928'de Anayasa'nın ikinci maddesini değiştirip, 16. ve 38. maddeler gereğince milletvekilleri ile cumhurbaşkanının ant içerken söylemek zorunda oldukları “vallahı” sözcüğünü maddelerden çıkardı²⁴⁰. 10 Nisan 1928 tarihinde anayasada laiklikle ilgili olarak yapılan bir başka değişiklik 26 madde üzerinde gerçekleştirilmiştir. TBMM'nin görevlerinin sıralandığı bu maddede yer alan “ahkâm-ı şer'iyyenin tenfizi(şeriat hükümlerinin yürütülmesi)” şeklindeki ifade, 10 Nisan 1928 tarihli değişiklikle kaldırılarak böylece dünyevi bir kurum olan TBMM'nin din işlerini düzenleme yetkisi alınmıştır²⁴¹.

Özbudun'a göre²⁴²; 1924 Anayasası, meclis hükûmeti ile parlâmenter rejim arasında karma bir sistemdir. Bunlar; Meclis hükümet sistemini andıran özellikleri, “*Türk Milletini ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi temsil eder ve Millet adına egemenlik hakkını yalnız o kullanır*” (m.4), “*Yasama yetkisi ve yürütme erki Büyük Millet Meclisinde belirir ve onda toplanır*” (m.5). Meclis, Hükûmeti her zaman denetleyebileceği ve düşürebileceği (m.7) halde, hükûmetin meclisi feshetme yetkisinin yoktur. Parlâmenter sistemi andıran özellikleri ise, Meclis yasama yetkisini kendi kullandığı(m.6) halde, yürütme yetkisini ancak Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu eliyle kullanabilir(m.7). Öyleyse, yürütme yetkisi teorik olarak Mecliste bulunma fakat Meclisin yürütme işlemlerini bizzat yapması söz konusu değildir. Anayasanın 44'üncü maddesine göre, “*Başbakan, Cumhurbaşkanınca Meclis üyeleri arasından tayin olunur. Öteki bakanlar Başbakanca seçilip tamamı Cumhurbaşkanı tarafından onandıktan sonra Meclise sunulur. Meclis toplanık değilse sunma işi Meclisin toplanmasına*

²³⁸Ertan, Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S.39, Mayıs 2007, s.411

²³⁹Ertan, Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S.39, Mayıs 2007, s.411

²⁴⁰ <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/1982.pdf>

²⁴¹Ertan, Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S.39, Mayıs 2007, s.412

²⁴² Özbudun, Türk Siyasal Hayatı, 7.Baskı, Eskişehir Haziran 2010, s.47

bırakılır. Hükûmet, tutacağı yolu ve siyasî görüşünü en geç bir hafta içinde Meclise bildirir ve ondan güven ister”.

1924 Anayasası'nın 103. maddesinde, “*Anayasanın hiçbir maddesi hiçbir sebep ve bahane ile savsanamaz ve işlerlikten alıkonamaz. Hiçbir kanun Anayasaya aykırı olamaz* ” şeklinde, Anayasa'nın değiştirilme usulünü düzenleyen 102. maddesine göre “*Değişiklik teklifinin Meclis tam üyesinin en az üçte biri tarafından imzalanması şarttır. Değişiklikler ancak tam sayısının üçte iki oy çokluğu ile kabul edilebilir*” şeklinde düzenlemeler bulunmaktadır²⁴³. Ayrıca, yine aynı maddede, Anayasa'nın, devlet şeklinin Cumhuriyet olduğunu hüküm altına alan 1. maddesinde değişiklik yapılmasının önerilmesi dahi yasaklanmıştır. Mezkûr hükümler birlikte değerlendirildiğinde, 1924 Anayasası'nın katı anayasa niteliğini haiz olduğu; anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı ilkelerinin bu Anayasa tarafından kabul edildiği anlaşılmaktadır²⁴⁴. Özetle, 1924 Anayasasının kurduğu hükûmet sistemi, bazı yönleriyle meclis hükûmeti sistemine, diğer bazı yönleriyle de parlâmenter sisteme benzemektedir. Bu nedenle, 1924 Anayasasının bir “karma sistem” kurduğunun kabulü gerekir.

1924 Anayasası'nda anayasa yargısı kurumu açıkça düzenlenmemiş olmakla birlikte bu dönemde olağan mahkemelerce kanunların yargısal denetiminin mümkün olup olmadığı hususunda bir görüş birliğine varılamamıştır²⁴⁵. Gerek doktrinde, gerek yargı kararlarında, Anayasa'nın 103. maddesinden hareketle böyle bir denetimin yapılabileceğini savunular bulunduğu gibi, bunun mümkün olmadığını ileri sürerek, bu tür bir denetime karşı çıkanlar da olmuştur²⁴⁶. Genel görüşe göre, bu dönemde kanunların Anayasa'ya uygunluğunu denetleme yetkisinin sadece TBMM'ye ait olduğu görüşünün egemen olduğu ve bu bağlamda siyasal denetim usulünün benimsendiği söylenebilir²⁴⁷. Uygulamada mahkemelerce nadiren de olsa Anayasa'ya aykırı kanunları uygulamaktan kaçınma yönünde bir tutum sergilenmiş ise de, Yargıtay, hâkimlerin kanunların Anayasa'ya aykırılığına karar veremeyeceklerini belirterek defi yoluyla denetim mekanizmasının ortaya çıkmasını önlemiştir²⁴⁸.

²⁴³Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Resmî İnternet Sitesi:

<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>

²⁴⁴ Başgil, Esas Teşkilat Hukuku (C. I, Fasikül I), Baha Matbaası, İstanbul 1960, s.511

²⁴⁵ Aliefendioğlu, Anayasa Yargısı ve Türk Anayasa Mahkemesi, Yetkin Yayınları, Ankara 1996, s.71

²⁴⁶ Onar, 1982 Anayasası'nda Anayasayı Değiştirme Sorunu, AÜHF Yayınları, Ankara 1993, s.166

²⁴⁷ Teziç, Anayasa Hukuku (Genel Esaslar), Beta Yayınları, İstanbul, 2004, s.177

²⁴⁸ Öden, “Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Anayasa Yargısı”, AÜHFD, C. 48, S.1, 1999, s.26

Bütün bu bilgilerden hareketle laiklik bir kavram olarak sadece bir kez kullanılmasına karşın, 1924 Anayasası din ve vicdan özgürlüğünü sağlaması ve din-devlet ayrımının gerçekleştirilmesi anlamında, nitelik olarak laik bir anayasadır²⁴⁹.

3.2.4. 1961 Anayasası

27 Mayıs 1960 tarihinde bir grup subay yönetime el koydu ve Cumhurbaşkanı, Başbakanı, Bakanları ve Demokrat Parti milletvekillerini tutukladılar. Bunları yargılamak için “Yüksek Adalet Divanı” isimli bir kurul kurdular. Bu Divanın üyeleri, Askerî Müdahaleyi yapanlar tarafından seçilmiştir. Bu Divan, suç sayılan olaylardan sonra kurulmuş ve iddia edilen suçun işlendiği sırada mevcut değildir. Dolayısıyla bu Divan, kanunî hâkim güvencesi veya doğal yargıç ilkesi diye bilinen ilkeye ay-kırık, bir “olağanüstü mahkeme” niteliğindedir²⁵⁰. Bu kurul, çok sayıda ağır hapis, ömür boyu hapis ve ölüm cezası vermiştir. Bu idam cezalarından birisi de bilindiği üzere dönemin başbakanı Adnan Menderes’e verilmiştir. Daha sonra 9 Temmuz 1961 günü yeni yapılan anayasa halkoylamasına sunuldu. Katılma oranı % 80’in üzerindeydi ve geçerli oyların % 61,5’i “evet”, % 38,5 “hayır” yönünde çıkmıştır²⁵¹.

1924 Anayasası döneminde, özellikle çok partili yaşama geçildikten sonra, muhalefetin yasama çoğunluğuna yönelik en önemli kontrol yollarından biri olan anayasaya uygunluk denetimini işletmemesi ve bu mekanizmanın yokluğunun daha ciddi sorunlara yol açmaya başlaması üzerine bir anayasa mahkemesi kurulmasına yönelik istekler yoğunlaşmış, başta muhalefet partileri olmak üzere çeşitli kesimlerce, kanunların anayasaya uygunluğunun merkezî bir yargı organı eliyle denetlenmesine yönelik girişimler sergilenmiştir²⁵². Ülkemizde kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimine yönelik ilk düzenleme 1961 Anayasası’nda yer almış ve Anayasa Mahkemesi kurumsal bir denetim organı olarak ortaya çıkmıştır. Bunun yanında 1961 Anayasası, Yargıtay, Danıştay, Askerî Yargıtay, Uyuşmazlık Mahkemesi gibi yüksek mahkemeleri tek tek düzenlemiştir. 1961 Anayasası’nın 147. Maddesinde, “Anayasa

²⁴⁹Ertan, Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S.39, Mayıs 2007, s.412-413

²⁵⁰Gözler, Türk Anayasa Hukuku Dersleri, 4.Baskı, Bursa 2007, s.41

²⁵¹ https://ipfs.io/ipns/tr.wikipedia-on-ipfs.org/wiki/1961_T%C3%BCrkiye_anayasa_referandumu.html

²⁵²Onar, Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Siyasal ve Yargısal Denetimi ve Yargısal Denetim Alanında Ülkemizde Öncüler, AÜHF Yayınları, Ankara 2003, s.201

Mahkemesi, kanunların ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüklerinin Anayasaya, Anayasa değişikliklerinin de Anayasada gösterilen şekil şartlarına uygunluğunu denetler"²⁵³ şeklinde düzenleme yapılarak, ilk defa kanunlar ve TBMM İçtüzüğü ve anayasa yargısal denetime alınmıştır.

1961 Anayasası da 1924 Anayasası gibi katı bir anayasadır. Nitekim 1961 Anayasası'nın 155. maddesine göre "*Anayasanın değiştirilmesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tam sayısının en az üçte biri tarafından yazıyla teklif edilebilir... Değiştirme teklifinin kabulü, Meclislerin ayrı ayrı üye tamsayılarının üçte iki çoğunluğunun oyuyla mümkündür.*"²⁵⁴ Yine 1961 Anayasası'nın 9. maddesinde²⁵⁵, 1924 Anayasası'na paralel olarak, devlet şeklinin Cumhuriyet olduğuna dair Anayasa hükmünün değiştirilemeyeceği ve değiştirilmesinin teklif dahi edilemeyeceği hükme bağlamıştır.

Cumhuriyetin niteliklerinin sıralandığı bölümde yer alan 2. maddeye göre "*Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, millî demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk Devletidir*"²⁵⁶. Burada laiklik kavramı, millilik, demokratiklik ve sosyal hukuk devleti birlikte kullanılarak, laiklik; milli, demokratik ve sosyal hukuk devletinin ayrılmaz bir parçası olarak ele alınmıştır²⁵⁷. Laikliğe asıl ve en belirgin vurgu "Düşünce ve İnanç Hak ve Hürriyetleri" başlığını taşıyan IV. Bölümün, Vicdan ve Din Hürriyetini tanımlayan madde 19'da yapılmıştır²⁵⁸;

"Madde 19

Herkes, vicdan ve dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

Kamu düzenine veya genel ahlâka veya bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olmayan ibadetler, dinî ayin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dinî ayin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz. Kimse, dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz

Din eğitim ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, iktisadi, siyasî veya hukuki temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya şahsi çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtan gerçek ve tüzel kişiler

²⁵³ <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>

²⁵⁴ <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>

²⁵⁵ <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>

²⁵⁶ <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>

²⁵⁷ Ertan, Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S.39, Mayıs 2007, s.413

²⁵⁸ <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>

hakkında, kanunun gösterdiği hükümler uygulanır ve siyasi partiler Anayasa Mahkemesince temelli kapatılır.”

şeklinde düzenlenen 19. madde 1961 Anayasasının laiklik açısından sağladığı en önemli güvencedir²⁵⁹.

1961 Anayasasında siyasî partilerin tüzüklerinin, programlarının ve faaliyetlerinin laikliğe de aykırı olamayacağı vurgulanarak, buna uymayan siyasal partilerin kapatılabileceği hükmüne yer verilmiştir. Siyasal partilerin uyacakları esasları sıralayan 57. madde şöyle düzenlenmiştir: "*Siyasî partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uymayan partiler temelli kapatılır. Siyasî partiler, gelir kaynakları ve giderleri hakkında Anayasa Mahkemesince hesap verirler. Partilerin iç çalışmaları faaliyetleri, Anayasa Mahkemesine ne suretle hesap verecekleri ve bu mahkemece malî denetimlerinin nasıl yapılacağı, demokrasi esaslarına uygun olarak kanunla düzenlenir. Siyasî partilerin kapatılması hakkındaki davalara Anayasa Mahkemesinde bakılır ve kapatma kararı ancak bu Mahkemece verilir.*"²⁶⁰

1961 Anayasası'nın önemli düzenlemelerinden biri tanesi de, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genel idare içine sokulması ve yetkilerinin çıkarılacak özel kanunla belirlenecek olmasıdır. Söz konusu 154. madde şöyledir: "*Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir*"²⁶¹. Diyanet İşleri Başkanlığı ilk defa anayasamıza burada girmiştir.

1961 Anayasası'nda ve bu Anayasa'da daha sonra yapılan değişikliklerde, laiklik ilkesinin devlet ve toplum açısından bir güvenceye alınmak istendiğini söylemek mümkündür²⁶².

1982 Anayasası üzerinde ikinci bölümde genişçe durulduğundan, burada ayrı başlık altında tekrar işlemeyeceğiz.

²⁵⁹ Ertan, Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S.39, Mayıs 2007, s.414

²⁶⁰ <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>

²⁶¹ <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>

²⁶² Ertan, Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S.39, Mayıs 2007, s.417-418

3.3. ANAYASA MAHKEMESİ

Öncelikle Anayasa Mahkemesi'nin konumuz açısından iyi anlaşılması gerekmektedir. Türkiye'de Anayasa Mahkemesi yukarıda da değindiğimiz gibi ilk kez 1961 Anayasası ile kurulmuştur. Anayasa Mahkemesi birincil olarak anayasa hukuku ile uğraşan yüksek mahkemedir. Anayasa Mahkemeleri, anayasaya uygunluğu denetleyen ve denetlerken anayasayı özerk ve otantik yorumlama yetkisine sahip özel bir yargı organıdır²⁶³. “Anayasa Mahkemesi Genel Kurulu, kanunların, kanun hükmünde kararnemelerin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü'nün Anayasa'ya şekil ve esas bakımlarından uygunluğunu denetler”²⁶⁴. Anayasa değişikliklerini ise sadece şekil bakımından inceler ve denetler. Anayasa Mahkemesi Türkiye'deki bütün yargı organlarından daha üst organdır. Hiçbir yargı organının verdiği karar Anayasaya aykırı olamaz. Anayasa Mahkemesi'nin başka mahkemelerden farklı olarak, yalnızca yargı hak ve yetkisini kullanan bir organ değil, aynı zamanda anayasayı ve anayasal düzeni, temel hak ve özgürlükleri koruyan bir organdır. Mahkeme, kurulduğu andan beri verdiği birçok kararında Anayasa Mahkemesi'nin kuruluşu, görev ve yetkileri, yargılama ve çalışma usulü ile kararlarının niteliği, 1961 Anayasası'nın 145 ila 152. maddelerinde düzenlenmiş, buna bağlı olarak 44 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun, 22.04.1962 tarihinde kabul edilmiştir²⁶⁵. Anayasa Mahkemesi'nin yetki ve görevlerinin yeniden tanzim edildiği dönem ise, 1982 anayasasıdır.

Anayasa Mahkemesi'ne ilk kuruluşunda, kanunların ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüklerinin Anayasa'ya "şekil ve esas" bakımından uygunluğunu denetleme görevi verilmiş, bu görevin yanı sıra görevleriyle ilgili suçlardan dolayı Anayasa'da sayılan kişileri Yüce Divan sıfatıyla yargılamak, siyasi partilerin kapatılması hakkındaki davalara bakmak, siyasi partilerin gelir kaynakları ile giderlerine ilişkin hesapları

²⁶³ Eren, Anayasa Yargısı 33, Dördüncü Oturum, 2016, s.231

²⁶⁴ <http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/mahkemehakkinda/yapisivegorevleri/genelkurul/gorevleri.html>

²⁶⁵ <http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/mahkemehakkinda/kisatarihce/tarihselbilgi.html>

incelemek ve Anayasa ile verilen diğer görevleri yerine getirmekle de yetkili kılınmıştır²⁶⁶.

Anayasa madde 148/1 fıkrasında “*Anayasa Mahkemesi, kanunların, kanun hükmünde kararname ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü’nün Anayasaya şekil ve esas bakımından uygunluğunu denetler ve bireysel başvuruları karara bağlar. Anayasa değişikliklerini ise sadece şekil bakımından inceler ve denetler. Ancak, olağanüstü hallerde, sıkıyönetim ve savaş hallerinde çıkarılan kanun hükmünde kararname ve esas bakımından Anayasaya aykırılığı iddiasıyla, Anayasa Mahkemesinde dava açılmaz*” şeklinde görevlerinin genel anlamda ne olduğu açıkça düzenlemiştir. 1961 Anayasası’nda 1971 Anayasası ile yapılan değişiklikle, kanun hükmünde kararname ve esas bakımından, anayasa değişikliklerini ise Anayasa’da gösterilen şekil şartları bakımından denetleme görevi verilerek Anayasa Mahkemesinin görev alanı belirgin hale getirilmiştir²⁶⁷.

Anayasa Mahkemesi’nin vermiş olduğu kararların bazıları kamuoyunda eleştirilere maruz kalsa da, yasaları, anayasayı yorumlama ve kanunların anayasaya uygunluğunu denetleme yetkisi Anayasa Mahkemesi’nin asli görevidir. Bu noktada, Anayasa Mahkemesi’nin yasama organının almış olduğu kararları, denetleme suretiyle, iptal edebilmesi, yasama organına anayasaya uygunluk dışında bir kısıtlamaya sokmamalıdır. Yani yasama organı anayasa hükmü altına alınmamalıdır. Anayasa mahkemelerine yöneltilen en sık eleştirilerden bir tanesi, kuvvetler ayrılığı ilkesi gereğince yasa koyucuya ait olan yetkileri gasp etmesi veya kendisini yasa koyucu yerine koyarak karar vermesidir²⁶⁸. Zira anayasa mahkemesi söz konusu denetimi yaparken anayasanın çizdiği sınırlar içerisinde kalmak durumundadır. Bu açıdan, Anayasa Mahkemesi anayasanın üstünde bir kurum olmadığı gibi, anayasanın sınırlarını aşacak kararlar da vermemelidir. Yasama organının demokratik hukuk devleti kurallarının genel ilkeleri içerisinde kaldığı sürece anayasayı değiştirme imkânı da bulunmaktadır. Yasama organının demokratik hukuk devleti kurallarını ihlal ettiği durumlarda Anayasa Mahkemesi, demokratik hukuk devletinin devamlılığı noktasında devreye girmektedir. Aslında bakıldığında Mahkeme, hukuk devletinde denge unsuru olduğu düşünülebilir.

²⁶⁶ <http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/mahkemehakkında/kisatarihce/tarihselbilgi.html>

²⁶⁷ <http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/mahkemehakkında/kisatarihce/tarihselbilgi.html>

²⁶⁸ Metin, Anayasal Demokrasi İçinde Anayasa Mahkemesinin Konumu, Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C.2, S.1, 2012, s.100-101

Anayasa Mahkemesi günümüz demokratik hukuk devletlerinin vazgeçilmez unsurlarından bir tanesidir. Yapısına yönelik olarak ya da vermiş olduğu kararlar neticesinde bir takım eleştirilere maruz kalsa da, demokrasilerde fren mekanizması görevini görmesi ve bu sayede keyfi yönetimlerin önüne geçerek demokratik yönetimin işlerliğine katkıda bulunması son derece önemlidir²⁶⁹. Özellikle temel hak ve hürriyetlerin korunmasına yönelik olarak üstlenmiş olduğu rol Anayasa Mahkemesi'nin demokratik hukuk devletindeki yerini sağlamlaştırmaktadır. Mahkemenin vermiş olduğu kararlar genel olarak siyasal alanla ilgilidir. Bu bakımdan mahkeme üyelerinin tarafsız olarak dava konusuna yaklaşmaları, bağımsız olmaları ve hâkimlik mesleğini hakkıyla yerine getirebilecek mesleki donanımına sahip olmaları önem taşımaktadır

Ülkemizde anayasa kurallarını ve kavramlarını yorumlamaya yetkili mahkeme Anayasa Mahkemesi'dir. Anayasa kurallarını ve kavramlarını karşılaşılan somut olaylarda uygulamakla yetkili olan diğer yüksek mahkemeler, Yargıtay ve Danıştay ise Anayasa Mahkemesi'nin yorumuyla bağlıdır. Bu bakımdan, laiklik gibi anayasal bir kavram üzerinde tartışmalar yürütülürken yorum konusunda yetki esasen Anayasa Mahkemesi'nde bulunmaktadır. Özellikle bazı kanun düzenlemelerinin laiklik ilkesine aykırı olduğu iddiasıyla açılan veya bazı siyasi partilerin laiklik ilkesine aykırı hareket ettikleri için kapatılmalarının talep edildiği davalarda Anayasa Mahkemesi laiklik kavramını açık açık yorumlamıştır. Laik ilkesine aykırılık, Anayasa Mahkemesi'nin kullandığı parti kapatmalarının temellerinden en önemlisini oluşturmuştur. Anayasa Mahkemesi bu nedene dayanılarak açılan kapatma davasından beş tanesinde kapatma kararı vermiştir. Anayasa Mahkemesinin laikliğe aykırılık nedeniyle kapattığı siyasi partiler ise şunlardır: Milli Nizam Partisi (1971), Huzur Partisi (1983), Refah Partisi (1998), Fazilet Partisi (2001) ve Özgürlük ve Demokrasi Partisi (1993). Ancak burada belirtmek gerekir ki ÖZDEP sadece laiklik ilkesine aykırılık nedeniyle değil, ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğüne aykırılık nedeniyle kapatılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin laik yapısı ve laik yapı her türlü tehdit ve tehlikeden korunmak istendiğinden Anayasa Mahkemesi bu konuda son derece hassas bir tutum içerisine girmiştir.

²⁶⁹Metin, Anayasal Demokrasi İçinde Anayasa Mahkemesinin Konumu, Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C.2, S.1, 2012, s.125

3.3.1. Anayasa Mahkemesi'nin Laiklikle İlgili Verdiği Bazı Kararlar

Anayasa Mahkemesi'nin laiklik konusu ile ilgili çeşitli kararları bulunmaktadır. Fakat burada Türk Siyasal Hayatı için önemli gördüğümüz bazı kararları inceleyeceğiz. Bu kararlar ışığında Mahkeme'nin laiklik konusundaki tutumunu ortaya çıkarmaya çalışacağız

3.3.1.1. Milli Nizam Partisi(MNP) Kapatma Davası

Cumhuriyet Dönemi açık İslami referanslara sahip bir siyasal partinin kuruluşu, 1970 yılında Necmettin Erbakan'ın liderliğinde Milli Nizam Partisi'nin kuruluşuna kadar gitmektedir²⁷⁰. "1970'lerin başında Türk siyasetinde din-siyaset ilişkisi bakımından dikkate değer en önemli oluşum, dini değerleri siyasetinin merkezine yerleştirmiş, "İslamcı" bir hareket olan Milli Görüş Hareketi ve bu geleneğin ilk partisi Milli Nizam Partisi'dir. Bu yeni oluşum kuruluşunu izleyen yıllarda sağ seçmen için önemli bir alternatif haline gelmiştir"²⁷¹. Milli Nizam Partisi'nin (MNP) kuruluşuna kadar din, merkez sağ siyasetin bir alt konusu olarak kendini ifade etmekteydi. Milli Nizam Partisi ile N. Erbakan'ın liderliğinde din ilk kez ayrı bir siyasal hareket olarak ortaya çıkmıştır²⁷².

Laik Cumhuriyet İlkeleri'ne aykırılık, Anayasa Mahkememizin kullandığı temel parti kapatma nedenlerinden biri olmuştur. Anayasa Mahkemesi bu nedene dayanılarak açılan 6 kapatma davasından 5'inde kapatma kararı vermiştir. Anayasa Mahkemesinin laik devlet ilkesine aykırılık nedeniyle kapattığı ilk parti Milli Nizam Partisidir. Anayasa Mahkemesinin 1971 yılında verdiği bu kararda laikliğe ilişkin temel düşüncesini oluşturmaya başladığını görmemiz mümkündür. Milli Nizam Partisini laiklik ilkesine aykırı vaatleri ve faaliyetleri sebebiyle kapatmıştır. Partinin kuruluşunda Nakşibendi tarikatının İskender Paşa dergahı şeyhi Mehmet Kotku'nun teşviklerinin büyük rolü olduğu, partinin ileri gelen kurucu üyelerinin Nakşibendi veya Nurcu kökenli oldukları ifade edilmektedir²⁷³. Bu gelişmeler Mahkeme tarafında laikliğe aykırı

²⁷⁰ Özbudun, Türk Siyasal Hayatı, 7.Baskı, Eskişehir, Haziran 2010, s.110

²⁷¹ Köktaş, Din ve Siyaset, Siyasal Davranış ve Dindarlık, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s.198

²⁷² Sarıbay, Global Toplumda Din ve Türkiye, Everest Yayınları, İstanbul 2004, s.60

²⁷³ Özbudun, Türk Siyasal Hayatı, 7.Baskı, Eskişehir Haziran 2010, s.110

bulunmuştur. Anayasa Mahkemesi bu kararında, partinin faaliyet raporlarında, tanıtım çalışmalarında ve partinin Birinci Büyük Kongresi'nde okunan "Beyanname", " Milli Nizam Ahdı" ve " Milli Nizam Marşı'nın 648 sayılı Siyasi Partiler Kanununun 111. maddesinin 2 sayılı bendi kapsamına girdiğini ve anayasaya aykırı olduğunu ifade etmiştir²⁷⁴. Milli Nizam Partisinin Birinci Büyük kongresine verilen genel idare heyeti faaliyet raporunu, bu rapor içinde bahsedilen (İslam ve İlim, Basında Erbakan ve Ortak Pazar) adlı üç kitabı ve partinin bu kitaplardaki görüşleri benimseyip benimsemediğini inceleyen Mahkeme, Milli Nizam Partisi'nin amacının ve faaliyetlerinin Anayasa'nın Başlangıç kısmı, 2. 19. ve 57. maddeleri ile Siyasi Partiler Kanunu'nun 92. 93. ve 94. Maddelerine aykırılığına ve partinin temelli kapatılmasına karar vermiştir. Anayasa Mahkemesi doğrudan laiklik kavramı çerçevesinde 1961 Anayasa'sı döneminde Milli Nizam Partisi'nin kapatılması kararı vermiştir. AYM 1971/1 esas, 1971/1 karar ve 20.05.1971 tarihli kararından bazı kısımlar şöyledir;

"...648 sayılı kanun 111. maddesinin 2 sayılı bendinde yazılı belgeler niteliğini taşıdığı yukarıda (Bölüm VI / 1) ortaya konulan "İslam ve İlim", "Basında Prof. Dr. Necmettin Erbakan" ve "Mecliste Ortak Pazar" adlı üç kitapçıktan aktarılmış örnekler, MNP'nin kuruluş ereğinin, çalışma ve yayılma düzeninin ve faaliyetleri yönünün saptanması bakımından değerlendirildiğinde, görülecek olan şudur:

Din bir vicdan, inanç ve kanaat konusu, Tanrı ile insan arasında manevi bir ilişki olmaktan çıkarılarak. Anayasa ile çizilmiş sınırlarından taşırıl- makta; siyaset, idare, iktisat, öğretim, bilim, teknoloji alanlarında, toplumsal ve özel ilişkilerde sözün kısıtı bütün dünya işlerinde uyulacak tek kaynak, dayanak ve düzen olarak gösterilmek istenmektedir. Parti, halkla olan temaslarında, karşısındakileri yalnızca bir dinin müntesipleri gibi görme ve ele alma ve din fikrini hayatın tek hâkimi kılma eğiliminde ve telkinlerinde başarı kazanabilmek, kendisine olabildiğince çok yandaş, başka deyimle oy toplayabilmek için de dini ve din duygularını sömürme ve kötüye kullanma yolundadır. Hitaplar hep "Müslüman kardeşlerimiz", "Siz Müslümanlar" veya buna benzer biçimdedir. Hangi konuda konuşulursa konuşulsun, mutlaka söz din alanına aktarılmaktadır. "Cennetmekan". "Aleyhisselatı vesselam". "Allah'ın lutfu keremi ile" gibi deyimlerin veya Kur'an ayetlerinin kullanılabilmesi için vesileler oluşturulmaktadır. Özellikle aşağıdaki örnekler. MNP'nin güttüğü amaçları ve bu amaçların yukarıda açıklanan niteliğini ortaya koyma bakımından tartışmayı ve yorumu gerektirmeyecek açıklık ve kesinliktedir:

- "Müslümanlık dışında başka hakikat kaynağı yoktur."

- "İnsanların ilimleri birdenbire Asr-ı saadet'le artmaya başlamıştır."

²⁷⁴ Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, İkinci Tıpkı Basım, Ankara Üniversitesi Basımevi, S.9, Ankara 1991, s.131

- “Maddi ve müspet ilimler de peygamberler vasıtasıyla gelmiştir.”
- “Kur’an-ı Kerim’de adeta önümüzdeki devrin feza devri olacağını söyleyen, fezaya ilişkin birçok ayet vardır.”
- “İlimlerin temelleri Kur’an-ı Kerim’dedir.”
- “Doğudaki ilim adamı ilim sarayının içine iman anahtarıyla giriyor. Kur’an-ı Kerim’den aldığı ilhamlarla öğreniyor, öğretiyor.”
- “Biz ve Batılılar için tek yol İslamlaşmaktır.”
- “Risale-i Nur okudu diye adamı tevkif et. Olur mu böyle şey?”
- “Ne diye Cuma günleri tatil yapmıyoruz da Pazar tercih ediliyor? Pazar günü Hıristiyanlar kiliseye gider. Cuma günü tatil yapılırsa da Müslümanlar rahatça camie gitseler olmaz mı? Ne mecburiyeti var bu milletin bu zulmü çekmeye?”
- “Bütün Batılı ülkelerde din siyasete hâkimdir. Hatta İsrail’de din devletin üstündedir. Dinle devletin ayrı şeyler olduğu lakırdısı uydurmaktır. Dinle devlet aynıdır. Beraber yürür. Ayrılmalarına imkân yoktur .”
- “Hilafetin gelmesinin birçok büyük faydaları olabilir. Siyasi faydaları da Millet isterse her şey olur. Atatürk’ün halifeye yazdığı mektup onun halifeye nasıl hürmet beslediğini ortaya koymaktadır.” ...
- ...bu arada özellikle Türk Ceza Kanununun (Lâikliğe aykırı olarak Devletin içtimaî veya iktisadî veya siyasî veya hukukî temel nizamlarını kısmen de olsa dinî esas ve inançlara uydurmak amacıyla dernek kurulmasını veya bu yolda propaganda da ve telkinde bulunmasını) yasaklayan 163 üncü maddesinin kaldırılmasını, din derslerinin mecburi olmasını istemenin, hilâfetin gelmesinde büyük faydalar görmenin ve millet isterse bunun olabileceğini belirtmenin, dinle Devletin aynı olduğunu, beraber yürüdüğünü ileri sürmenin; her alanda İslamlaşma zorunluğundan söz etmenin ve Cuma tatili üzerinde direnerek durmanın ve bütün bu görüşlerin Milli Nizam Partisince benimsenip 648 sayılı Yasanın 111 inci maddesinin 2 sayılı bendinde yazılı belgeler yoluyla açıklanmasının anlamı kesinlik ve açıklıkla ortadadır. Parti, kuruluş ereği, çalışma düzeni, faaliyet ve bu arada propaganda ve telkin yönü bakımlarından Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na aykırı bir tutum ve durumun içindedir. Bu aykırılık başlıca, bir yandan Anayasa'nın başlangıç kısmındaki Milletimizi dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak millî birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç bilen Türk Milliyetçiliği» ilkesi ile vicdan ve din hürriyetine ilişkin 19 uncu maddesi ile ve özellikle bu maddenin din eğitim ve öğrenimini kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanunî temsilcilerinin isteklerine bağlı tutan dördüncü ve **Devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukukî temel düzenini, kısmen de olsa din kurallarına dayandırma veya siyasî veya şahsi çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar etmeyi veya kötüye kullanmayı yasaklayan beşinci fıkraları hükümleriyle; siyasî partilerin tüzük, program ve faaliyetlerinin demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine uyması zorunluğunu getiren 57 nci maddenin birinci fıkrası kuralı ile öte yandan 648 sayılı Siyasî Partiler Kanununun dördüncü kısmında yer alan hükümlerden **siyasî partilerin Türkiye Cumhuriyetinin lâiklik niteliğinin değiştirmek amacını gütmelerini yasaklayan 92 nci, Halifeliğin yeniden kurulması amacını gütmelerini****

*yasaklayan 93 üncü, Devletin sosyal, iktisadî veya hukukî temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî yahut şahsî çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edici ve kötüye kullanıcı faaliyetlerde bulunmalarını yasaklayan 94 üncü maddeleriyle doğrudan doğruya çelişkiye ve çatışmaya düşmek biçiminde kendisini göstermektedir*²⁷⁵.

Burada Mahkeme kararında, kapatma gerekçeleri arasında, partinin kuruluş, çalışma düzeni, faaliyet, propaganda ve telkinleri ile Anayasa'nın başlangıç kısmındaki "Milletimizi dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak milli birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç bilen Türk Milliyetçiliği ilkesine" aykırı bir tutum içinde olduğuna da değinmiştir. Burada Mahkeme, anayasanın başlangıç kısmındaki "Türk Milliyetçiliği" ifadesi, kapatma kararında laikliğin ihlali bakımından ölçü norm olarak kullanılmıştır²⁷⁶. Mahkeme'nin "Türk Milliyetçiliği" ile laiklik arasında ilişki kurması eleştirilere sebep olmuştur²⁷⁷.

Mahkeme, Türk Ceza Kanunu'nun "Laikliğe aykırı olarak devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını kısmen de olsa dini esas ve inançlara uydurmak amacıyla dernek kurulmasını veya bu yolda propagandada ve telkinde bulunmasını" yasaklayan 163. üncü maddesinin kaldırılmasını, din derslerinin mecburi olmasını istemenin, hilafetin gelmesinde büyük faydalar görmenin ve millet isterse bunun olabileceğini belirtmenin, din ile devletin aynı olduğunu, beraber yürüdüğünü ileri sürmenin, her alanda İslamlaşma zorunluluğundan söz etmenin ve Cuma tatili üzerinde direnerek durmanın ve bütün bu görüşlerin MNP'nce benimsendiği belirtilerek laikliğe aykırı eylemler olarak değerlendirilmiştir.

"Türkiye'de siyasi atmosfer normale dönene kadar İsviçre'ye sığınan Erbakan'ın liderliğindeki İslamcı gruba hiçbir ceza uygulanmadığı gibi, 11 Ekim 1972'de Milli Selamet Partisi (MSP)'nin kurulmasına ve bir yıl sonra yapılacak genel seçimlere katılmasına müsaade edilmiştir"²⁷⁸. Ancak bu kez MNP yöneticileri, Anayasa Mahkemesi'nin verdiği kapatma kararı nedeniyle daha temkinli davranarak, Erbakan,

²⁷⁵Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, İkinci Tıpkı Basım, Ankara Üniversitesi Basımevi, S.9, Ankara 1991, s.67-68

²⁷⁶ Küçük, Siyasi Partilere İlişkin Yasaklamalar, Ankara 2005, s.394

²⁷⁷ Perinçek, Anayasa ve Partiler Rejimi, Ankara 1985, s.354

²⁷⁸ Ahmad, Modern Türkiye'nin Oluşumu, (Çev.) ALOGAN, Y. Kaynak Yayınları, İstanbul 2011, s.188

MSP'nin kurucuları arasında bile yer almamayı yeğlemiştir²⁷⁹. Seçimlerden kısa süre sonra da, 20 Ekim 1973'te, yapılan MSP Genel İdare Kurulu Toplantısı'nda Erbakan Partinin genel başkanlığına getirilmiştir²⁸⁰. Üç kez koalisyon hükümetlerinde yer alan Milli Selamet Partisi, 1972-1980 arası faaliyet göstermiş ve 12 Eylül 1980'e kadar, Türkiye'nin siyasal yaşamında etkin bir rol oynamıştır. 12 Eylül askeri darbesinden sonra diğer partilerle birlikte kapatılmıştır.

3.3.1.2. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Devlet Teşkilatında Bulunması ile İlgili Kararı

Dava, 657 sayılı Devlet Memurları Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi ve bazı yeni düzenlemeler yapılmasına dair 1327 sayılı kanunun din hizmetlerine ilişkin hükmünün iptali talebiyle açılmıştır. Bu kanunla Devlet Memurları Kanununda “din hizmetleri sınıfı” diye ayrı bir memur sınıfı oluşturulmaktadır. Anayasa Mahkemesi, öncelikle laiklik ilkesinin dinlerle ilişkisi üzerinde durmakta, farklı dinler bakımından laiklik uygulamalarının da değişebileceğine değinmektedir;

“Hukukî yönden, klâsik anlamda lâiklik, din ve Devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelmektedir. Ayrılık dinin Devlet işlerine, Devletin de din işlerine karışmaması biçimindedir ki bu anlayışa göre kilise tüm anlamı ile bağımsızdır. Bu durum, Hristiyan dinine bağlı milletlerde birçok tarihi olguların, gereksinme ve zorunlulukların sonucu olduğu kadar bu sonuçta kilisenin dini bir kuruluş bulunmasının, Hristiyanlıkta ruhani bir sınıfın, bir din hizmetinin varlığının ve Papanın kutsal nitelikte dinî bir başkan olarak kabul edilmesinin de etkisi çoktur.

İslâmlıkta ise bir ruhban sınıfı bulunmadığı gibi, mabetlerde, görevli kimseler de kutsal nitelikte değildir. Şu halde her iki dinin koşulları aynı olmadığı gibi din işleriyle uğraşan kimselerin bağımsızlığı veya özerkliği anlayışının gerek ülkemizde gerekse batı devletlerinde oluşturacağı sonuçlar da birbirinin aynı değildir. ...

Yukarıda açıklanan nedenlerle Hristiyan ve İslâm dinine bağlı milletlerin kurdukları devletlerdeki lâiklik anlayışında bir ayrımın var olması zorunlu bulunduğundan, mabet ve din işleriyle uğraşanların devletten tüm ayrı ve bağımsız oluşunun lâiklik anlayışında bir ilke gibi benimsenmesi ancak, Hristiyan dininin kabul edildiği ülkelerdeki devletler için söz konusu olabilir. Yoksa buna, her dinin inanç ve gereklerinden doğan ayrılıkları

²⁷⁹ Özdemir, 28 Şubat Süreci Arifesinde ve Ertesinde İki Milli Görüş Partisi: Refah Partisi-Fazilet Partisi Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C.20, S.2, 2015, s. 168

²⁸⁰ Poyraz, “Milli Nizam Partisinden AK Parti'ye “İslami Hareketin Partileri ve Değişim”, (Ed.) UZUN, T., İttihat ve Terakki'den Günümüze Siyasal Partiler Orion Kitabevi, Ankara 2010, s.139

gözönünde bulundurmadan geniş ölçüde genel bir ilke niteliği vermeğe olanak yoktur. Lâiklik din ve devlet ilişkilerini düzenleyen bir ilke olduğuna göre dinî anlayış yönünden benzer koşulları bulunmayan bir ülkenin, batı hukukundaki anlamı ve biçimiyle lâiklik ilkesini benimsememesini koşullardaki ayrılığın sonucu gibi görmek gerekir. Kaldı ki batı ülkelerinde dahi kimi devletlerin lâiklik anlayışı arasında ayırmalar vardır.”²⁸¹

Anayasa Mahkemesi 21 Ekim 1971 tarihinde 1971 Tarih ve E.1970/53, K.1971/76 sayılı kararı ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet teşkilatında bulunmasının laiklik ilkesine aykırı olduğu iddialarını değerlendirmiştir;

“Hristiyan dininin taşıdığı özelliğe göre din ve devlet işlerinin birbirine karışmaması esasının, kilisenin bağımsızlığı biçiminde manalandırılmasında bir sakınca görülmemiştir. Çünkü Batı devletlerinde dinin kötüye kullanılması ve sömürülmesi bizdeki şekilde bir sonuç doğurmadığından din ve devlet işlerinin birbirine karışmaması yönünden kabul edilen kilisenin bağımsızlığı durumu, devlet düzeni bakımından bir tehlike göstermemektedir. Oysa İslamlık bireylerin yalnız vicdanlarına ilişkin olan dini inanç bölümünü düzenlemekle kalmamış, aynı zamanda bütün toplum ilişkilerini, devlet faaliyetlerini ve hukuku da tanzim etmiştir. Bu durumda ülkemizde din hürriyetinin Anayasa ile çizilen sınırlarının ihlâli dinin sömürülmesi ve kötüye kullanılması, Devletin lâiklik esasına dayanan düzenine karşı gelinmesi anlamını taşımakta; Anayasanın temel ereklere engellemenin sonucunu doğurmaktadır. Böyle bir tutumun ve sınırsız, denetimsiz bir din hürriyeti ve bağımsız bir dini örgütlenme anlayışının ülkemiz için pek ağır tehlikelerle yüklü olduğu uzak ve yakın tecrübelerle anlaşılmıştır...”²⁸²

Anayasa Mahkemesi burada bazı sosyolojik ve tarihsel gözlemlerde bulunmakta ve bu gözlemlerden yola çıkarak bir normatif sonuca ulaşmaktadır.

“Dinin Devletçe denetiminin yürütülmesi, din işlerinde çalışacak kimselerin yetenekli olarak yetiştirilmesi yoluyla dinî taassubun önlenmesi ve dinin toplum için manevî bir disiplin olmasının sağlanması ve böylece Türk Milletinin çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi, yücelmesi ona ereğinin gerçekleştirilmesi gibi nedenlere dayandığı gibi aynı zamanda toplumun çoğunluğunun Müslüman bulunduğu ülkemizde, dinî ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için din işleri görececek kişiler, mabet ve başka maddî ihtiyaçların sağlanması ve bunların bakımı gibi konulara yardım etmek nedenlerine de dayanmaktadır. Devletin her içtimâî müessesede olduğu gibi, içtimâî bir müessese olan toplumun dinî gereksinmelerine yardım etmesinin Anayasa'da yer alan ve nitelikleri açıklanan lâiklik esaslarına aykırı bir yanı bulunmadığı gibi Diyanet İşleri Bakanlığının Anayasa'da

²⁸¹21 Ekim 1971 Tarih ve E.1970/53, K.1971/76 Sayılı Karar

(<http://www.kararlar.yeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/4f6b81fd-f24d-473b-b53f-ae14dfa6a989?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>)

²⁸²<http://www.kararlar.yeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/4f6b81fd-f24d-473b-b53f-ae14dfa6a989?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>

yer almasının da yukarıda açıklanan nedenlere dayanması karşısında, lâiklik ilkesine aykırı düştüğü kabul edilemez. Yine bu nedenlerle Devletin bu alandaki yardımı ve Diyanet İşleri Kuruluşu görevlilerinin memur sayılması Devletin din işlerini yürüttüğü anlamına gelmeyip ülke koşullarının zorunlu kıldığı ihtiyaca uygun bir çözüm yolu bulmak erek ve anlamını taşımaktadır”²⁸³.

Burada Mahkeme Türkiye’deki tarihi gelişmelere atıfta bulunarak teşkilatın neden gerekli olduğunu açıklamaya çalışmıştır.

Anayasa Mahkemesi bu kararında lâiklik ilkesinin şu unsurları kapsadığı belirtilmiştir:

*“a- Dinin devlet işlerinde egemen ve etkili olmaması esasını benimseme,
b- Dinin, bireylerin manevi hayatına ilişkin olan dini inanç bölümünde aralarında ayırım gözetilmeksizin, sınırsız bir hürriyet tanımak suretiyle dini Anayasa inancası altına alma,
c- Dinin, bireyin manevi hayatını aşarak, toplumsal hayatı etkileyen eylem ve davranışlara ilişkin bölümlerinde, kamu düzenini, güvenini ve çıkarlarını korumak amacıyla, sınırlamalar kabul etme ve dinin kötüye kullanılmasını ve sömürülmesini yasaklama,
ç- Devlete, kamu düzenini ve haklarının koruyucusu sıfatıyla dini hak ve hürriyetler üzerinde denetim yetkisi tanıma niteliklerinden oluşmuş bir ilkedir”²⁸⁴.*

Bu kararda ilk defa Mahkeme tarafından ayrıntılı bir şekilde laiklik kavramının Türkiye’ye özgü şekilde yorumlanarak anlatılmıştır.

3.3.1.3. Eski Türk Ceza Kanunu 175 ve 176. Maddesinde Yer Alan “devletçe tanınan dinler” İbaresinin Yerine “semavi dinler” İbaresinin İptali Davası

Anayasa Mahkemesi 4 Kasım 1986 tarihli ve E.1986/11, K.1986/26 sayılı karar ile eski Türk Ceza Kanunu’nun 175 ve 176. maddelerinde daha önce, *devletçe tanınan dinlerden* birine ait dini işlerin, ibadet veya ayinlerin engellenmesi ile bu dinlerden birini tahkir etmek veya kutsal sayılan yer veya eşyasına zarar vermek suç sayılmaktaydı. 09.01.1986 günlü değişiklikle, “devletçe tanınan dinler” ibaresi kaldırılarak onun yerine “semavi dinler” ibaresi getirilmiştir. “Semavi dinler” ibaresiyle, sadece belirli dinlere bir koruma sağlandığı, diğer dinlerin ise bu korumadan

²⁸³<http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/4f6b81fd-f24d-473b-b53f-ae14dfa6a989?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>

²⁸⁴21 Ekim 1971 Tarih ve E.1970/53, K.1971/76 Sayılı Karar
<http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/4f6b81fd-f24d-473b-b53f-ae14dfa6a989?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>

yararlanamayacağı, böyle bir durumun bütün dinler karşısında devletin eşit mesafede ve tarafsız olmasını öngören laiklik ilkesine aykırı olduğu iddiası ile iptal davası açılmıştır. Dava konusu kanun düzenlemesinin dinler arasında ayırım yapması sebebiyle laiklik ilkesine aykırı olduğunu ve iptal edilmesi gerektiğini şu şekilde ifade edilmektedir;

“Lâik bir toplumda din ya da mezhep farklılığı kişiler arasında hiçbir ayırımı neden olamaz. Devletin kendisine ait bulunan cezalandırma hakkını kullanırken bireyler arasında inançlarına göre ayırım gözetmemesi gerekir. Anayasanın 24. maddesinde ifadesini bulan ve Anayasa güvencesinde olan din ve vicdan özgürlüğü sadece semavî dinlere inananlara özgü bir temel hak niteliğinde değildir. Ülke toprakları üzerinde yaşayan herkes bu özgürlüğe sahiptir. ... 3255 sayılı Yasayla getirilen yeni düzenlemenin semavî dinler ve bunların mensuplarıyla semavî olmayan dinler ve bunların mensupları arasında ayırım gözettiği açık ve seçiktir. Yukarıdan beri açıklanmaya çalışılan bu ayırım, Anayasanın 2. maddesinde ve Başlangıç bölümünde ifadesini bulan lâik devlet düzeni esaslarına ve herkesin din ve vicdan özgürlüğüne sahip olduğunu ilan eden ve bu özgürlüğün güvencesini getiren Anayasanın 24. maddesine aykırıdır”²⁸⁵.

Anayasa Mahkemesi, verdiği bu kararda eşitlik ilkesi üzerinde durarak dinler arasında herhangi bir ayırım yapılamayacağını özellikle vurgulamıştır. Bu ayırımın aynı zamanda din ve vicdan hürriyetine aykırı olduğu üzerinde durulmuştur.

3.3.1.4. Anayasa Mahkemesi'nin Türban Kararları

a) 1989 Tarihli Birinci Türban Kararı

Anayasada “eğitim ve öğrenim hakkı ve ödevi” başlığı altında madde 42/1’de “Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz.”²⁸⁶ şeklinde düzenleme karşısında mahkemenin türban konusunda verdiği bu karar bu madde fıkrasına aykırılığı tartışılmalıdır. Çünkü bu kararla Mahkeme, toplumun bir kesiminin eğitim ve öğretim hakkını doğrudan etkilemiştir. Kararın sonuçlarını da düşünecek olursak, aslında bu karar bir nevi, azımsanmayacak sayıda vatandaşın eğitim ve öğretim hakkını kısıtlamış gözükmektedir.

²⁸⁵ Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokul Matbaası, S.22, Ankara 1987, s.298-323

²⁸⁶ T.C Anayasası, Adalet Yayınevi, Ankara 2014

Anayasa Mahkemesi “*Türban Kararı*” olarak da bilinen, E:1989/1, K: 1989/12 ve 07.03.1989 günü, Yükseköğretim Kurumlarında türban takılması konusundaki ilk kararını²⁸⁷, Yükseköğretim Kanunu’nun Ek 16. maddesinin iptali istemiyle dönemin Cumhurbaşkanı Kenan EVREN tarafından açılan dava da vermiştir. İptali istenen madde şu hükmü içermektedir: “*Yükseköğretim kurumlarında, dersane, laboratuvar, klinik, poliklinik ve koridorlarında çağdaş kıyafet ve görünümde bulunmak zorunludur. Dinî inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü veya türbanla kapatılması serbesttir*”²⁸⁸.

Anayasa Mahkemesi öncelikle iptali istenen hükmün birbirinde farklı iki cümleden meydana geldiğini, birinci cümlede, olması gerektiği gibi çağdaş kıyafet ve görünümün zorunlu kılındığını, ancak ikinci cümle ile bu zorunluluğun yanına türban serbestliği getirilerek farklı bir durum oluştuğu görüşünü kabul etmiştir.

“Yapılan düzenlemede, Yükseköğretim kurumlarında çağdaş kıyafet ve görünümde bulunmanın zorunlu olduğu vurgulandıktan sonra, dini inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü veya türbanla kapatılmasının serbest bırakılması, çağdaş kıyafet ve görünümünden duraksamada bulunmaksızın sapmadan başka bir şey olmayıp, bu dahi kendi içinde çelişki yaratmaktadır.

*Çağdaş kıyafet ve görünüm, Türkiye Cumhuriyeti’nin temellerinin atıldığı ilk yıllarda belirlenmiş olup, bugüne değin Resmi Daireler yönünden başörtüsü ve türban çağdaş giyim olarak kabul edilmemiş ve değer görmemiştir. Bugün için, yukarıda açıklanan ilkelerden ayrılmayı ve laiklikten, çağdaş kılık ve kıyafetten dolayısıyla muasır medeniyetlerin benimsediği görüş ve düşünüş biçiminden ödün verilmesini gerektiren hiçbir haklı neden ve kamu yararı bulunmamaktadır”*²⁸⁹.

Anayasa Mahkemesi böylelikle, türbanı çağdaş kıyafet kavramı içinde görmediğini ifade etmiş olmaktadır. Mahkemenin bu tespiti çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Çünkü neyin çağdaş giyim olduğu, neyin çağdaş giyim olmadığını tespitini yapmak Mahkeme’nin görevi arasında olup olmadığı konusu tartışmalara yol açmıştır. Ya da daha çağdaş olduğu kabul edilen bir ülkedeki giyim tarzı örnek alınarak, kişinin kendi ülkesindeki örf ve âdetiyle yaşama geçirdiği giyim tarzını bırakıp, bu çağdaş ülkenin kıyafetlerini benimsemek durumunda mıdır? Acaba bu bağlamda türban çağdaş bir giyim tarzı mıdır? Bunlar sorulması gereken soruların sadece bir kaçıdır. Kanımızca

²⁸⁷ Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, S.25, İkinci Baskı, Takav Matbaacılık Yayıncılık, Ankara 2001 s.133

²⁸⁸ Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, S.25, İkinci Baskı, Takav Matbaacılık Yayıncılık, Ankara 2001 s.159

²⁸⁹ Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, S.25, İkinci Baskı, Takav Matbaacılık Yayıncılık, Ankara 2001 s.136

türbanı doğrudan doğruya “çağdışı kıyafet” şeklinde nitelemek oldukça tartışmalı bir tespit olmuştur. Konuya tersinden baktığımızda türban, “çağdışı” olarak kabul gördüğünde, ülke içinde türban takan milyonlarca bireyi “çağdışı kıyafet” giydiği yönünde nitelendirmek durumunda kalınacak olması ne derece doğru bir yaklaşım olacağı tartışmaya açık bir konudur.

Mahkeme mevcut karar da;

“Anayasa'nın Başlangıç Bölümü'yle ilgili incelemede değinildiği gibi Anayasa yönünden din, kimi haklara sahip olmanın koşulu değildir. Değişik dinlere inananlarla hiçbir dine inanmayanlar için, din ve vicdan özgürlüğü sınırları içinde inancını açıklamak serbesttir. Din konusunda inançlarına, bakmaksızın tüm yurttaşlara eşit davranan lâik devlette, diri. ve mezhep farklılığı kişiler arasında hiçbir ayrıma neden olamaz. Dava konusu kural ise, giyim konusunda İslâmî olduğu ileri sürülen başörtüsüne ayrıcalık tanımakla eşitlik ilkesine biçimsel yönden ters düşmektedir. Özde başka dinlerin gerektirdiği örtülere olanak tanımak ela lâikliğe aykırılığı ortadan kaldıramaz.

Dinsel nedenle başörtüsü ve türbanla boyun ve saçların örtülmesine serbestlik tanınması, bu tür yönlendirme, bir anlamda zorlamadır. Kişileri şu ya da bu yönde giyinip başını örtmeye zorlamak, ayrı ve hatta aynı dinlerden olanlar bakımından ayrılık yaratacaktır. Bu nedenle, dava konusu madde Anayasa'nın 10. maddesine de aykırıdır.”²⁹⁰

şeklinde tespitlerde bulunarak başörtüsüne ayrıcalık tanıyacağından anayasanın eşitlik ilkesine aykırı bulmuştur. Anayasa Mahkemesi'nin eşitlik ilkesi açısından yaptığı bu değerlendirmeye tartışmalıdır. Mahkeme'ye göre düzenleme ile başörtüsü takanlara ayrıcalık tanınmaktadır. Baş açık olanlara tanınan bir hakkın, basını örtme seçimini yapanlar için de tanınması nasıl bir ayrıcalığa yol açacağı konusunu Mahkeme, kararında açıklama gereği duymamaktadır. Aslında Anayasa m.10'a göre, din ve inanca göre ayırım yapılamayacağı düzenlemesi karşısında, dini inancı sebebiyle basını örten bir kimsenin farklı bir uygulamaya tâbi tutulması ayrımcılık yaratmaktadır. Mahkeme, kişileri “basını örtmeye zorladığını” bu nedenle aykırılık teşkil ettiğini ortaya koymaktadır. Burada Anayasa Mahkemesi ortada nasıl bir zorlamanın olduğunu ortaya tam olarak koymadan yani gerekçesinde bunu açıklamadan, kimin baskıya uğradığını

²⁹⁰ Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, S.25, İkinci Baskı, Takav Matbaacılık Yayıncılık, Ankara 2001 s.153

somut olarak ortaya koymadan, gerekçesini tam açıklamadan kendi benimsediği düşünce ile hüküm tesis etmiştir²⁹¹.

“...Yükseköğretim kurumlarında giysilerin başörtü ve türbanın dinsel inanca dayandırılması çağın gereklerine aykırıdır. Çağa, güne, ortama, koşula, duruma uygun olarak herkes istediği biçimde giyinir. Dinî, çağdışı, güne ters düşen bir kurum olarak tanıtan, başörtüsü kullanımında belli biçim ve zorunluluk, vicdan ve dinsel inanç özgürlükleriyle uyuşmamaktadır. Sosyal ve dinsel değerlere, geleneklere saygı ayrı, başörtüsü için çıkan yasayı dinsel inançlara dayandırmak ayırdır. Toplumun ahlâk kuralları ve gelenekleriyle yön verdiği içtenlikli uygulamaları, yükseköğretim kurumlarında dinsel gereklere bağlamak dinsel özgürlüğü saptırmaktır. Belli biçimde giyinmek özgürlüğü, dinsel inancı aynı, ayrı olanlar ve olmayanlar arasında farklılık yaratmaktadır. Vicdan özgürlüğü, istendiğine inanma hakkıdır. Lâiklikle vicdan özgürlüğü karıştırılarak dinsel giyinme özgürlüğü savunulamaz. Giyim konusu Türk Devrimi ve Atatürk İlkeleriyle sınırlı olduğu gibi vicdan özgürlüğü konusu da değildir”²⁹².

Mahkemeye göre, davada esas sorunu, bir yasal düzenlemenin din kurallarına, dinsel inançlara ve gereklere göre yapılıp yapılamayacağı konusu oluşturmaktadır. Vicdan özgürlüğünün, istendiğine inanma hakkı olduğunu ve buna dayanarak dinsel giyinme özgürlüğü savunulamayacağını söylemiştir.

“Giysi durumu, salt bir biçimsel görünüm konusu değildir. Lâiklik, düşünsel yapının değiştirilmesidir. Çağdaş, sağlıklı toplum oluşturmanın koşuludur. Kişi, iç ve dış dünyasıyla, duygu ve düşünceleriyle, beden ve ruh yapısıyla bir bütündür. Giysi, kişiliği yansıtan bir araçtır. Dinsel olsun olmasın, çağdaşlığa aykırı, devrim yasalarının öngördüğü düzenlemeyle çelişen giysiler uygun karşılanamaz. Dinsel nitelikteki giysiler ayrıca lâiklik ilkesine ters düştüğünden daha yoğun bir aykırılık oluşturur.

...Kadın erkek eşitliğini benimseyen Türk Devrimi'nin, kadın giysilerinin çağdaşlığını savsakladığı kabul edilemez. Kamu yaşamında ve özel yaşamda kadın-erkek giyimleri, dinsel gerekler gözetilerek yasayla düzenlenemeyeceği gibi özellikle kamu kesiminde giyinmeyi düzenleyen kurallar ancak hukuksal gereklere göre düzenlenir. Devletin kendi kurumlarında düzenleme yapması en doğal hakkıdır. Lâiklik ilkesine aykırı durumların önlenmesi, uygun durumların sağlanması devletin yükümlülüğüdür. Derslere çağdaş görünüme aykırı giysi ve örtülerle girmenin özgürlük ve özerklikle ilgisi olmadığı gibi devletin düzen sağlayacak kurallar getirmesi de özgürlük ve özerkliğe aykırı değildir. Kaldı ki giyim özgürlüğü ve özerklik, lâiklik üstün tutularak, lâiklikle

²⁹¹Erdoğan, Anayasa Mahkemesi Nasıl Karar Veriyor: Başörtüsü Kararı, Liberal Düşünce, C.3, S.9, Kış 1998, s.12

²⁹²Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, S.25, İkinci Baskı, Takav Matbaacılık Yayıncılık, Ankara 2001 s.154

birlikte gözetilir. Lâikliği ortadan kaldıran ya da zedeleyen bir özgürlük ya da özerklik geçerlik kazanamaz.

Çağdaş bir görünüm taşımayan başörtüsü ve onunla birlikte kullanılan belli biçimdeki giysi, bir ayrıcalıktan ötede bir ayırım atacı niteliğindedir. Şimdiye kadar başörtüsü kullanmadan yükseköğretim kurumlarını bitirmiş bayanlarla şimdi yükseköğretim kurumlarında bulunan bayanları dine karşı ya da dinsiz göstermek için kullanılma olasılığı da kaçınılmazdır. Çağdışı bir görünüm veren bu durumun giderek yaygınlaşması Cumhuriyet, devrim ve laiklik ilkesi yönünden sakıncalara da açıktır. Demokrasiden yararlanarak lâikliğe karşı çıkışlar din özgürlüğünün kötüye kullanılmasıdır. Dinin birleştiriciliğine, hoşgörüsüne, inandırarak benimsetme özenine aykırı yanlış yorum ve değerlendirmelere dayalı bölücülükler, dinden soğutmaya neden olacak tutumlar din saygısıyla da bağdaşmaz. Türk Devrimi temeline oturan ve bu yapıda lâiklik ilkesine özel bir önem ve üstünlük tanıyan Anayasa, özgürlüklere karşı lâiklik ilkesini özenle korumayı amaçlamış ve bu ilkenin özgürlüklere kısıdırılmasına olanak tanımamıştır... ”²⁹³.

Yukarıda kararın bazı bölümlerinden yaptığımız alıntılardan da anlaşılacağı üzere Anayasa Mahkemesi Yükseköğretim Kurumları’nda türban kullanımının Anayasa’da yer alan laiklik ilkesi ile bağdaşmadığını, bu sebeple de din özgürlüğü adına türban kullanımına izin verilemeyeceğini savunmaktadır. Burada Anayasa Mahkemesi, kanunlarda yer almayan bir yasaklamayı getirmiştir. Mahkeme bir nevi kendini yasama organının yerine koyarak sanki yasa koyucuymuş gibi hareket etmiş ve bu şekilde hem yasama hem de yargı görevini aynı anda yerine getirmeye çalışarak kuvvetler ayrılığı ilkesini ihlal etmiştir. Bu tür bir yasaklamayı, Anayasal bir ilke olan laiklik ilkesi içinde bularak, yasağın kaynağının Anayasa olduğunu ifade etmektedir. Anayasa Mahkemesi’nin bu şekilde yani Anayasa’da yer almayan bir yasak getirmesi, laikliğin türbanla ilişkisini bizzat kendisi belirleyerek bu yasağa somut norm niteliği kazandırması ve daha sonra da Anayasa’nın en üst norm olmasına dayanarak yasa koyucunun bu konuda serbestlik getirebilecek bir düzenlemesinin önünü kapatması, Mahkeme kararının eleştirilere hedef olmasına neden olmuştur. Yani bu karar aslında türban konusu ile ilgili yasa koyucunun bu konu ile ilgili bir serbesti tanıyan düzenleme yapmasının önünü keserek bir nevi gücünü milletten alan yasa koyucunun olası iradesine engel olmuştur. Kanun koyucu belli konularda ve alanlarda bu hususu düzenlemek ve yasaklar koymak olanağına anayasal açıdan sahip olduğu gibi, dinselliğe

²⁹³Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, S.25, İkinci Baskı, Takav Matbaacılık Yayıncılık, Ankara 2001 s.155-156-158

yollama yapmadan bunları kaldırma hak ve yetkisine de sahiptir. Yasa koyucunun ve yürütmenin, çağdaş ve laik eğitim ilkeleriyle türban örtme işi arasındaki ilişkileri zamana ve mekâna göre düzenleme yetkisi yoksa ülkede siyasal organların varlığı da tartışmalı hale gelir²⁹⁴.

Türban yasağı yıllarca ülkemizde dini inançları gereği örtünenlerin eğitim haklarından yoksun bırakılmaları sonucunu doğurmuştur. Böyle bir hak kaybı olduğunun inkârı yoluna gitmek toplumun bir bölümünü oluşturan bireylerde bulunan durumu açıkça görmezden gelinmesi demektir. Türban kullanımını yasaklamayı meşru kılacak şartların varlığını iddia etmek ile bu tür bir hak kaybının olmadığını iddia etmek farklı şeylerdir. Aslında bu yasakla, inanca dayalı olarak bireyin eğitim hakkı da elinden alınmış olmaktadır. Birey, ya inancı gereği kullandığı örtüsünden, ya da eğitim hakkından vazgeçmek durumunda bırakılmaktadır.

Sonuç olarak bu kararda Anayasa Mahkemesi iptal başvurusunu kabul ederek; yasa koyucunun Yükseköğretim Kurumları'nda başörtüsü ve türbanla eğitimi serbest bırakmak amacıyla yaptığı düzenlemeyi, bu tür bir serbestinin Anayasada yer alan laiklik ilkesi doğrultusunda bizzat Anayasaya aykırılık taşıdığı görüşünü benimsemiş ve düzenlemenin iptali yoluna gitmiştir. Anayasa Mahkemesi, otoriter hatta totaliter bir laiklik anlayışından hareketle başörtülü öğrencilerin “eğitim” ve “yurttaş eşitliği” haklarını inkâr eden bir mahkeme tarzına başvurmuştur²⁹⁵. Başka bir ifade ile Mahkeme, madde 42'de düzenlenen *Eğitim ve Öğrenim Hakkı ve Ödevi* hakkını, toplumun bir kesiminin bu hakkı kullanmasını engelleyecek veya kısıtlayabilecek bir karar vermiştir.

b) 1991 Tarihli İkinci Türban Kararı

Anayasa Mahkemesi yukarıdaki karardan sonra türbanla ilgili ikinci kararı olan E:1990/36, K:1991/8 ve 09.04.1991 tarihli Yükseköğretim Kurumlarında türban takılması ile ilgili ikinci kararını, Yükseköğretim Kanununa eklenen Ek Madde 17'nin iptali istemi ile açılan dava sonucu vermiştir. Dava dilekçesinde iptali istenen

²⁹⁴Tanör, Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, İstanbul, 1994, s.57

²⁹⁵Erdoğan, Anayasa Mahkemesi Nasıl Karar Veriyor: Başörtüsü Kararı, Liberal Düşünce, C.3, S.9, Kış 1998, s.5

25.10.1990 günlü 3670 sayılı kanunun 12. maddesi ile 2547 sayılı Yükseköğretim Kanununa eklenen Ek madde 17 şu şekildedir: “Yürürlükteki Kanunlara aykırı olmamak kaydı ile Yükseköğretim Kurumlarında kılık ve kıyafet serbesttir”²⁹⁶.

Mahkeme, “yürürlükteki kanun” ibaresinin sadece yasalarla getirilen bir düzenlemeyi değil, başta Anayasa olmak üzere, yürürlükteki hukuk düzenini ifade ettiğini ve bu nedenle Ek 17. maddenin Anayasa ve yasalara aykırı olmamak üzere, Yükseköğretim Kurumlarında kılık ve kıyafet serbestisi tanıdığını belirtmiştir. Yükseköğretim Kurumlarında dini inanç sebebiyle başların örtüyle kapatılmasını Anayasaya aykırı bulan ilk türban kararına atıflarda bulunan Mahkeme, buradan hareketle şunları belirtmiştir;

“...yükseköğretim kurumlarında dini inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü veya türbanla kapatılması Anayasa'nın lâiklik ve eşitlik ilkesine aykırıdır. Bu durumda, dava konusu kuralda öngörülen yükseköğretim kurumlarındaki kılık kıyafet serbestisi, "... dini inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü ve türbanla kapatılması ..." ve dinsel nitelikli giysileri kapsamaz. Bu konudaki düzenlemeler, Anayasa Mahkemesi kararlarına aykırı olarak gerçekleştirilemez ve özellikle 2547 sayılı Yükseköğretim Yasası'yla bu Yasa'ya dayanılarak çıkarılacak düzenlemelerde Anayasa Mahkemesi kararına uygunluk gözetileceği gibi yürürlüğe konulacak yeni kurallar da bu metinlere aykırı olamaz, ... Dini inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü ve türbanla kapatılmasının, öncelikle Anayasa'ya aykırı olduğu, Anayasa Mahkemesi'nin yukarıda belirtilen kararıyla belirlenmiştir. Dolayısıyla maddedeki "Yürürlükteki Kanunlara aykırı olmamak" koşulu Anayasa'ya aykırılığı saptanmış olan "Dini inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü ve türbanla kapatılması" durumunu, kılık kıyafet serbestisi kapsamı dışında tutmaktadır.

...Dava konusu maddeyle getirilen serbestinin, "Dini inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü ve türbanla kapatılmasını" içermediği kabul edilmelidir. Bu durumda, Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilen Ek 16. Madde ile dava konusu Ek 17. Madde aynı ya da özdeş nitelikte kurallar değildir. Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararının etkisiz kılındığı savı da bu nedenlerle yerine bulunmamıştır. Lâiklik konusunda, Anayasa Mahkemesi'nin önceki bölümlerde sözü edilen kararlarıyla belirlenen ilkeler ve Anayasa'ya uygunluğun koşulları, geçerliliğini ve Anayasa'nın 153. maddesinin son fıkrasının öngördüğü anlamda bağlayıcılığını devam ettirmektedir”²⁹⁷

diyerek anayasa mahkemesi iptali istenen maddeyi iptal etmemiş ve davayı reddetmiştir.

²⁹⁶Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, S.27, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s.285

²⁹⁷Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, S.27, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s.285-309

Mahkeme, yapmış olduğu bir yorumla yeniden anlam verdiği Ek 17. Maddenin, kendi vermiş olduğu anlam dairesinde anayasaya aykırı olmadığını tespit etmiş ve iptal talebini reddetmiştir. Bu kararda üzerinde durulması gereken bazı hususlar vardır. Mahkeme iptal istemiyle ilgili olarak red kararı vermiş ancak bu red kararına da düzenlemenin, 7.3.1989 tarihli ilk türban kararında anayasaya aykırılığını ortaya koyduğu “*Dini inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü veya türbanla kapatılması*” serbestliğini getirmediğini bir başka deyişle türban yasağını kaldırmadığını sonucuna yorumla ulaşmıştır. Yani iptal istemi reddedilmesine rağmen Mahkeme aslında önceki kararına atıflarda bulunarak türban yasağının devam ettiğini kararında belirtmiştir. Yukarıda belirttiğimiz yorumu hüküm fıkrasına da açık bir şekilde yeniden yazmıştır;

“... Yükseköğretim Kurumlarında, çağdaş kıyafet ve görünüme ters düşen dinsel nitelikli kılık ve kıyafetin serbest bırakılmasını öngörmeyen, ancak yürürlükteki yasalara aykırı olmamak kaydıyla kılık ve kıyafette serbestlik tanıyan “Ek Madde 17”nin Anayasa’ya aykırı olmadığına ve iptal isteminin REDDİNE...”²⁹⁸.

Özellikle Anayasa’nın 153. maddesinin ikinci fıkrası hükmünün yorumlu red kararını açıkça yasakladığını belirtmek gerekir; “*Anayasa Mahkemesi bir kanun veya kanun hükmünde kararnamenin tamamını veya bir hükmünü iptal ederken, kanun koyucu gibi hareketle, yeni bir uygulamaya yol açacak biçimde hüküm tesis edemez*”²⁹⁹.

Bu düzenlemeden açıkça görüleceği üzere Mahkeme’nin kararı 153. maddenin ikinci fıkrası ile çelişmektedir.

Anayasa Mahkemesi burada iptali istenen yasa maddesinden aslında ne anlaşılması gerektiğini yorumlayarak ortaya koymuş ve bu yasadan türban yasağının devam ettiği yorumu çıkacağını ortaya koyarak iptal etmemiştir. Bu karar da Anayasa Mahkemesi’nin yaptığı yorumun bağlayıcı olup olmadığı konusu tartışmaya açıktır. Anayasa Mahkemesi içtihatlarına göre kararın gerekçesi de bağlayıcıdır. Bazı görüşler kararın gerekçesinin bağlayıcı olduğu kabul etmektedir. Fakat Kemal Gözler bu konuya şu şekilde yaklaşmıştır; “*Anayasa Mahkemesi kararlarının gerekçesinin bağlayıcı değildir. Anayasa Mahkemesi kararlarının, tüm diğer mahkeme kararları gibi, sadece hüküm fıkrası bağlayıcıdır*”³⁰⁰.

²⁹⁸ Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, S.27, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s.309

²⁹⁹ <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

³⁰⁰ Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Yayınları, Bursa 2000, s.872- 980

3.3.1.5. Refah Partisi(RP) Kapatma Davası

Anayasa Mahkemesi parti Genel Başkanı sıfatıyla Necmettin Erbakan'ın, üniversite öğrencilerinin başörtüsü kullanmasını destekleyen, çok hukuklu sistemi savunan açıklamaları ile tarikat liderlerine Başbakanlık Konutunda iftar yemeği vermesine ilişkin davranışları; Genel Başkan Yardımcısı ve Adalet Bakanı Şevket Kazan'ın Sincan Belediye Başkanının tutuklu olduğu sırada ziyareti; Genel Başkan Yardımcısının 1993'te Hac'da yaptığı konuşması bir bütün olarak değerlendirildiğinde laikliğe aykırılık oluşturduğundan kapatılması gerektiğine kanaat getirmiştir³⁰¹. Anayasa Mahkeme'si laik cumhuriyet ilkelerine ayrılık gerekçesiyle E.1997/1, K.1998/1 ve 16.01.1998 tarihinde Refah Partisi(RP)'nin kapatılmasına karar vermiştir. Refah Partisi'nin kapatılmasıyla ilgili kararda Anayasa Mahkemesi laiklik konusunda önceki görüşlerine vurgu yapmıştır. Laiklik kavramının ortaya çıkışını, ülkelere göre farklılıklar gösterebileceğini, Türkiye açısından kavramın önemini ele almıştır. Mahkemeye burada laikliği tarihsel açıdan ve laiklikten ne anlaşılması gerektiğini kararda uzun uzun anlatmıştır;

“Gerek Anayasa ve gerekse Siyasî Partiler Kanununun birçok maddesinde yer verilen ve Cumhuriyetin temel niteliklerinden olan 'lâiklik ilkesinden ne anlaşılması gerektiğine kısaca değinmek gerekir.

Lâiklik**, ortaçağ dogmatizmini yıkarak aklın öncülüğü, bilimin aydınlığı ile gelişen özgürlük ve demokrasi anlayışının, uluslaşmanın, bağımsızlığın, ulusal egemenliğin ve insanlık idealinin temeli olan bir **uygar yaşam biçimidir**. Çağdaş bilim, skolâstik düşünce tarzının yıkılmasıyla doğmuş ve gelişmiştir. **Dar anlamda, devlet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılması olarak tanımlansa, değişik yorumları yapılsa da, lâikliğin gerçekte, toplumların düşünsel ve örgütsel evrimlerinin son aşaması olduğu görüşü, öğretilerde de paylaşılmaktadır. Lâiklik, ulusal egemenliğe, demokrasiye, özgürlüğe ve bilime dayanan siyasal, sosyal ve kültürel yaşamın çağdaş düzenleyicisidir. Bireye kişilik ve özgür düşünce olanaklarını veren, bu yolla siyaset-din ve inanç ayrımını gerekli kılarak din ve vicdan özgürlüğünü sağlayan ilkedir. Dinsel düşünce ve değerlendirmelerin geçerli olduğu dine dayalı toplumlarda, siyasal örgütlenme ve düzenlemeler dinsel niteliklidir. Lâik düzende ise din, siyasallaşmadan kurtarılır; yönetim aracı olmaktan çıkarılır; gerçek, saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır. Dünya işlerinin lâik hukukla, din işlerinin de kendi kurallarıyla yürütülmesi, çağdaş demokrasilerin dayandığı temellerden biridir. Kamusal düzenlemelerin dinî

³⁰¹Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, C.2, S.34, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınevi Ankara 1999, s.762-1143

kurallara göre yapılması düşünülemez. Düzenlemelerin kaynağı dinî kurallar olamaz.

Lâiklik ilkesinin, her ülkenin içinde bulunduğu koşullarla her dinin özelliklerinden esinlenmesi, bu koşullarla özellikler arasındaki uyum ya da uyumsuzlukların lâiklik anlayışına da yansiyarak değişik nitelikleri ve uygulamaları ortaya çıkarması doğaldır. Klâsik anlamda, dinle devlet işlerinin birbirinden ayrılması biçimindeki tanımına karşın, İslâm ve Hristiyan dinlerinin özelliklerindeki ayrılıklar gereği, ülkemizde ve batı ülkelerinde oluşan durumlar ve ortaya çıkan sonuçlar da ayrı olmuştur. Dinî ve din anlayışı tümüyle farklı ülkelerde lâiklik uygulamasının, aynı anlam ve düzeyde benimsenmesi beklenemez... Kaldı ki, aynı dinî benimseyen batılı ülkelerde de lâiklik anlayışı ayrılıklar göstermiştir. Lâiklik kavramı, değişik ülkelerde ayrı ayrı yorumlandığı gibi, farklı dönemlerde, kimi kesimlerce de kendi anlayışları ve siyasal tercihleri gereği değişik biçimde yorumlanabilmiştir. **Yalnızca felsefi bir kavram olmayıp yasalarla yaşama geçirilerek hukuksal bir kurum niteliğini kazanan lâiklik, uygulandığı ülkenin, dinsel, sosyal ve siyasal koşullarından etkilenmektedir. Tarihsel gelişiminin farklılığı nedeniyle Türkiye için özellik taşıyan lâiklik, Anayasa ile benimsenen ve korunan bir ilkedir.**

Demokratik ve lâik devlet, bireyler arasında inançlarına göre ayırım gözetemez. Herkes, dinini seçmekte, inançlarını açıklamakta, din ve vicdan özgürlüğü sınırları içerisinde serbesttir. Lâik bir toplumda, bireyin istediği dine ve inanca sahip olması, yasa koyucunun her türlü etkinin dışındadır. Devletin dinlerden birini tercih fikri, ayrı dinlere bağlı yurttaşların yasa önünde eşitliğine de aykırı düşer. Lâik ülkelerde gerçek vicdan özgürlüğünden söz edilebilmesi de, lâikliğin bu özgürlüğün de güvencesi olduğunu göstermektedir.

Çağdaşlaşmayı hızlandıran ve Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinden olan lâiklik ilkesi ile devletin akla ve bilim kurallarına göre kurumlaşması amaçlanmıştır. Karşılıklı saygı, hoşgörü ve anlayışa katkıda bulunan lâiklik, ulusal birliğin de temelini oluşturmuştur. Düşünce ve inanç özgürlüğü, kişileri ve toplum kesimlerini birbirine güvenle bağlayan, uluslaşmayı sağlayan, ulusal dayanışmayı da güçlendiren, özgür düşünce ve inanç, çağdaş uygarlığa yöneliş, ulusal yaşamda önemli aşamalardır. Lâikliğin, insana, dine saygısı, dinî kendi yerinde tutan anlayışı, akla, bilime, sanata, çağdaş yönetim biçimine ve tüm uygar gereklere kapıyı açmıştır.

Lâiklik ilkesinin kabulü ile dogmatik değerlerin yerine akla ve bilime dayanan değerler geçmiş, dinsel duygular sahibinin vicdanında dokunulmaz yerini almıştır. Değişik inançlara sahip olanlar, birlikte yaşama gereğini benimseyerek devletin kendilerine karşı eşit yaklaşımından güven duymuşlardır. Böylece, iç barış sağlanarak yurttaşlar, ulus bilinciyle, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk Ulusu'nun bireyleri olmuşlardır. Hukuk devleti ve hukukun üstünlüğü ilkesi, gücünü lâiklikten almış; milliyetçilik ilkesi lâiklikle tamamlanmış; Türk Devrimi lâiklikle anlam kazanmıştır. Anayasa'da da bu ilkenin değiştirilemeyeceği öngörülmüştür. **Lâiklik devlet etkinliklerinde dinin, bilimin yerine geçmesini önleyerek çağdaşlaşmayı hızlandırmıştır. Lâiklik, din ve devlet işleri ayrılığı biçiminde daraltılamaz. Boyutları daha büyük, alanı daha geniş bir uygarlık, özgürlük ve çağdaşlık**

ortamıdır. Türkiye'nin modernleşme felsefesi, insanca yaşama biçimi ve insanlık idealidir. Lâik düzende, özgün bir sosyal kurum olan din, devlet kuruluşuna ve yönetimine egemen olamaz. Devlete egemen ve etkin güç, dinsel kurallar ve gerekler değil, akıl ve bilimdir. Din, kendi alanında, vicdanlardaki yerinde, Tanrı-insan arasındaki inanç olgusudur. Kişinin iç-inanç dünyasının düzenleyicisi olan dinin, devlet işlerinde yasal düzenlemelerin kaynağı ve dayanağı olması düşünülemez.

Devlete, dinsel konularda denetim ve gözetim hakkı tanınması, din ve vicdan özgürlüğünün, demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı bir sınırlama sayılamaz... Demokrasiye geçişin de aracı olan lâiklik, Türkiye'nin yaşam felsefesidir. Lâik devlette, kutsal din duyguları politikaya, dünya işlerine, hukuksal düzenlemelere kesinlikle karıştırılmaz. Bu tür düzenlemeler, dinsel gerekler ve düşüncelerle değil, bilimsel verilerden yararlanılarak kişi ve toplum gereksinimlerine göre yapılır”³⁰².

Mahkeme kararı bu bölümünde laiklik kavramının ne olduğu ne anlaşılması gerektiği ile ilgili geniş bir açıklamada bulunmuştur.

Mahkeme, Parti Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın seçim konuşmaları sırasında ve Genel Kurulda türbanla ilgili olarak Necmettin Erbakan'ın 10.10.1993 günü Parti'nin 4. Olağan Genel Kurulu'nda; “...biz dört yıldır hükümetteyken o günün meşhur zulüm kanununun 163. maddesi hiçbir memleket evladı hakkında uygulanmadı. İktidar olduklarında rektörlerin başörtüsüne selam duracağı, başörtüsü zulmünün kalkacağı...” dediğini, 1996 yılı Ekim ayında Amasya'da halka hitaben yaptığı konuşmada da, ‘...size bir müjde daha veriyorum. Başörtüsü zulmü kalkıyor. Artık okullarda başörtüsü diye bir sorun kalmayacak...’ diye seslendiğini; ayrıca, Refah Partisi üyesi olan belediye başkanları ve milletvekillerinin de pek çok konuşmalarında, başörtüsünün serbest bırakılmasını savunduğu” yönündeki söylemlerinin laiklik ilkesine aykırılığı konusunu değerlendirmiştir. Bu konuşmalarda, Anayasa ve yasa kuralları ile Anayasa Mahkemesi kararlarının göz ardı edilerek, resmi daire ve üniversitelerde türban ve başörtüsü kullanmanın teşvik edildiğini, bunun laikliğin karşı çıkanlar için bir mesaj niteliğinde olduğunu kabul eden Mahkeme, bu davranışın laiklik ilkesine aykırı olduğu sonucuna varmıştır³⁰³. Mahkeme Refah Partisi ile ilgili kapatma kararı verirken, daha önce ele aldığımız başörtüsü kararını parti tarafından eleştiren açıklamaları önemli bir kapatma gerekçesi olarak göstermiştir. Eleştirmeye bu şekilde yaptırım getirilmesini kabul

³⁰²Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, C.2, S.34, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınevi Ankara 1999, s.762-1143

³⁰³Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, C.2, S.34, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınevi Ankara 1999, s.1030

edersek, mahkeme kararı bulunan her konuda, kararın tersi yönde üretilecek tüm düşünceler yasaklanacak ve kural olarak sınırsız olması gereken ifade özgürlüğü, istisna hallerde serbesti kazanacaktır. Zaten Türban yasağı olumlu veya olumsuz yönde sürekli olarak tartışıla gelmiş bir konudur.

“Yükseköğretim kurumlarında başörtüsü ve türban takan öğrencilerin laiklik ilkesine ve Atatürk devrimlerine aykırı davrandıklarının ifade edildiği” Anayasa Mahkemesi’nin ve Danıştay’ın kararlarına rağmen, başörtüsü yasağına karşı eleştiri içeren beyanları kapatma sebebi saymıştır. Mahkemenin böylece başörtüsü yasağına karşı bir dokunulmazlık durumunu benimsediği yasağına karşı yöneltilen eleştirileri dahi laiklik karşıtlığı olarak kabul etmesi hukuki bakımdan kabul edilebilir değildir. Mahkeme kararlarına uymak ile verilen kararları tartışmak birbirinden farklı durumlardır. Mahkeme tarafından verilen bir kararın tartışılmasını, laikliğe aykırılık şeklinde yorumlamak oldukça güçtür.

Mahkeme, *“Başbakan Necmettin Erbakan’ın, lâikliğe aykırı söz ve davranışlarıyla tanınan bazı tarikat liderlerine, devrim yasalarına aykırı kıyafetleriyle geldikleri Başbakanlık Konutu’nda iftar yemeği”* vermesini de laikliğe aykırı bulmuştur.

“...Refah Partisi Genel Başkan Yardımcısı da olan Adalet Bakanı tarafından tutuk evinde ziyaret edilen Sincan Belediye Başkanı, belediye başkanlığı görevi ile hiçbir ilgisi olmayan lâiklik karşıtı bir takım siyasî gösteriler sergilemiş ve Anayasa’nın lâik Cumhuriyet ilkesine ve yasalara açıkça meydan okumuş ve toplumda büyük tepkilere neden olmuştur. Adalet Bakanı Şevket Kazan’ın tutuklu Sincan Belediye Başkanını cezaevinde ziyareti, Sincan’da, Belediye Başkanınca başlatılan ve yürütülen lâik Cumhuriyet ilkelerine aykırı siyasî gösterilerin Refah Partisi’nce de benimsendiğini ve desteklendiğini gösteren ve bu yolla kamuoyuna verilen bir mesaj niteliğindedir”³⁰⁴.

Mahkeme burada diğer eylemlerle birlikte laiklik karşıtı eylemlerden dolayı tutuklu bulunan bir belediye başkanını parti mensubu olan Adalet Bakanı’nca ziyaret edilmesini de laikliğe aykırı bir eylem olarak kabul etmiştir. Mahkeme değerlendirmesinde, RP milletvekillerinin ve parti üyelerinin farklı yerlerde ve zamanlarda yaptıkları bir takım konuşmaları³⁰⁵ laiklik ilkesine aykırı bulmuştur. Partinin önde gelen isimlerince yapılan

³⁰⁴ Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, C.2, S.34, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınevi Ankara 1999, s.1046

³⁰⁵ Rize Milletvekili Sevki Yılmaz, Ankara Milletvekilleri Hasan Hüseyin Ceylan ve Ahmet Tekdal, Şanlıurfa Milletvekili İbrahim Halil Çelik ve Kayseri Büyük Şehir Belediye Başkanı Şükrü Karatepe’nin laik düzen karşıtı konuşmaları için bkz. E.1997/1, K.1998/1, k.t. 16.01.1998, AMKD, S.34, C.2, s. 1037-1044.

ve açıkça Türkiye Cumhuriyeti'nin laik yapısı yerine, dine dayalı bir devlet düzeni getirmeyi amaçlayan, şariat düzeninin gelmesi için şiddet kullanılmasını öngören konuşmalar, Anayasa Mahkemesinin kapatma kararındaki en önemli dayanak noktasını oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, Anayasa Mahkemesi RP'nin laik Cumhuriyet ilkesine aykırı eylemlerin islendiği bir odak haline geldiğine karar vererek partinin kapatılmasına karar vermiştir. Mahkemenin kararında yargı kararlarını eleştirilemez hale getiren gerekçelerinin tartışmaya açık bir konu olduğunu belirtmek gerekir. Mahkemenin kararında yasama sorumsuzluğunu daraltan ve yargı kararlarını eleştirilemez hale getiren gerekçelerinin, tekrar tartışılması gerektiği kanaatindeyiz. Yasama sorumsuzluğu, yasama dokunulmazlığından farklı niteliktedir. Sorumsuzluğun varlık nedenini kamu yararı oluşturduğu gibi, bu sorumsuzluk mutlak ve sürekli bir koruma sağlamaktadır³⁰⁶. Dolayısıyla, yasama sorumsuzluğunun kapsamında bulunan bu beyanlarla laiklik karşıtı görüşler yansıtılsa bile, bu beyanları bir siyasi partiyi kapatmak üzere değerlendirmeye almak doğru değildir. Aksi halde yasama sorumsuzluğu ile milletvekillerine tanınan hakkın yargı kararıyla sınırlandırılması söz konusu olmakta ve bu tutumun Anayasa ile bağdaştırılması mümkün bulunmamaktadır³⁰⁷.

3.3.1.6. Fazilet Partisi (FP) Kapatma Davası

Anayasa Mahkemesi Refah Partisi'nin kapatılma kararından sonra 22.06.2001 tarih, E.1999/2 ve K.2001/2 tarihli kararı ile Fazilet Partisi(FP)'ni laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldiği gerekçesiyle kapatmıştır.

Anayasa Mahkemesi kararında, kapatılması istenen davalı Fazilet Partisi'nin laikliğe aykırı eylemleri Anayasa ve kanunlarda yer alan ilkelere muhalefet etmek suretiyle işlediği ve bu partinin daha önce Anayasa Mahkemesi'nin kararıyla kapatılan Refah Partisi'nin devamı niteliğinde olduğuna değinmiştir. Kapatılan bir siyasi parti başka ad altında da olsa yeniden kurulamayacağından Fazilet Partisi'nin Refah Partisi'nin devamı olması sebebiyle dahi tek başına kapatma nedeninin vücut bulduğu iddia edilmiştir³⁰⁸.

³⁰⁶Teziç, Anayasa Hukuku, Beta, 8. Baskı, İstanbul 2004, s.381-382

³⁰⁷ Başaran, "Refah Partisi'nin Kapatılması Kararı Üzerine Hukuki Bir İnceleme", Liberal Düşünce, S.9, Ankara 1998, s.26

³⁰⁸ http://www.turkhukuk sitesi.com/makale_1136.htm

Kararda, kapatılan partilerin yöneticilerinin bir başka partinin yöneticisi ya da denetleyicisi olamayacağı ve partinin laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldiği, kapatılan Refah Partisi milletvekillerinin birkaç gün içinde Fazilet Partisi'ne geçmelerinin, Necmettin Erbakan'ın Fazilet Partisi'ni yönetmesinin, Fazilet Partisi'nin kapatılan Refah Partisi'nin devamı olduğunu gösterdiği, Erbakan'ın Balgat'taki evinde sürekli FP kurmayları ile görüşmesinin, bayramda parti genel başkanymış gibi FP'lileri gruplar halinde kabul etmesinin bu bağlamda Refah Partisi'nin devamı olduğuna ilişkin bir delili olduğu ileri sürülmüştür.

Mahkeme, kararını 18 Nisan 1999 tarihinde yapılan milletvekili seçimlerinden sonra TBMM' deki yemin törenine türbanı ile gelen FP milletvekili Merve Kavakçı'nın türbanı ile yemin etmek istemesi ve bu hareketinin orada bulunan Fazilet Partililerce desteklenmesi olayı ile başta FP Genel Başkanı Recai Kutan olmak üzere diğer bazı parti üyelerinin Merve Kavakçı'yı ve türbanı savunan konuşmalarına dayanarak vermiştir³⁰⁹. Anayasa Mahkemesi'nin parti üyelerince yapılan konuşmalara dayanarak, Fazilet Partisi'nin, Anayasanın 68. maddesinin 4. fıkrasına aykırı eylemlerin odağı haline geldiği sonucuna varması ve partinin kapatılmasına hükmetmesi, kanımızca yetersiz gerekçe gözükmektedir. Çünkü Mahkeme gerekçesini Refah Partisi kapatma kararında olduğu gibi düşünce açıklamaları üzerine kurmuştur.

Kararın geneline bakıldığında Mahkeme, Fazilet Partisi'nin kapatılan Refah Partisi'nin devamı olduğu, kapatma kararına esas alınan konuşmaların kız öğrencilerin türban sorunu ile ilgili olduğu, konuşmalardan türban yasağının kaldırılmasının istendiği, bu konunun parti için bir propaganda aracı haline getirildiği değerlendirmesi yaparak Fazilet Partisi'nin kapatılmasına karar vermiştir. Bu şekilde sadece beyanlar dikkate alınarak yasaklama nedeni sayılamayacağı yönündeki yukarıda Refah kararını incelerken yaptığımız değerlendirmeler aynen burada da geçerlidir. Refah Partisi'nin kapatılması kararında olduğu gibi, bu kararında da Mahkeme, başörtüsü yasağını eleştirilemez, değiştirilmesi teklif edilemez, mutlak doğru, bir kutsal haline getirmekte ve buna dayanarak kapatma kararı vermektedir³¹⁰. Aslında Mahkeme'nin laikliğe ilişkin önceki görüşlerinde çok da değişme olduğu söylenemez.

³⁰⁹ Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, C.2, S.37, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınevi Ankara 2002, s.922 vd.

³¹⁰ Küçük, Siyasi Partilere İlişkin Yasaklamalar, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2005, s.389

3.3.1.7. Başörtüsüne Üniversitelerde Serbestlik Getirmek Amacıyla Yapılan Anayasa Değişikliğine Yönelik İptal Kararı

09.02.2008 tarihli ve 5735 sayılı kanunla anayasanın bazı maddelerinde değişiklik yapılması benimsenmiş ve TBMM'den büyük bir çoğunlukla kabul edilmiştir. Başörtüsüne üniversitelerde serbestlik getirmek amacıyla anayasanın 10. ve 42. maddelerinde değişiklik yapılmıştır. Bu değişikliğin iptaline dair açılan davada Anayasa Mahkemesi yine laiklik konusunda değerlendirmelerde bulunmuş ve anayasa değişikliğini 05.06.2008 tarih, E.2008/16 ve K.2008/116³¹¹ sayılı kararı ile iptal etmiştir. Mahkeme'nin laiklik konusunda önceki kararlarına atıf yaparak belirttiği görüşlerden bir bölümü şu şekildedir³¹²;

“Anayasa Mahkemesi'nin birçok kararında ayrıntılı olarak açıklanan laiklik ilkesi düşünsel temellerini Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanma dönemlerinden alır. Çağdaş demokrasilerin ortak değeri olan bu ilkeye göre, siyasal ve hukuksal yapı, dogmalardan arındırılarak akılcılığı ve bilimsel yöntemleri esas alan katılımcı demokratik süreçlerin ürünü olan ulusal tercihlere dayanır. Bireylerin anayasal özgürlüklerinden inanç, din, mezhep veya felsefi tutum nedeniyle ayrımsız yararlandığı, akılcılığı esas alan bir süreç olan aydınlanma koşullarının sağlandığı toplumlarda laik ve demokratik değerler özümseir, siyasal, sosyal ve kültürel yaşam da buna bağlı olarak evrensel değerlerin egemen olduğu çağdaş bir görünüm kazanır. Laikliğin bu işleviyle toplumsal ve siyasal barışı sağlayan ortak bir değer olduğu açıktır. ... Bu nedenle çağdaş demokrasiler, mutlak hakikat iddialarını reddeder, dogmalara karşı akılcılıkla durur, dünyayı dünyanın bilgisiyle açıklayabilecek toplumsal ve düşünsel temelleri yaratır, din ve devlet işlerini birbirinden ayırarak, dini siyasallaştırmaktan ve yönetim aracı olmaktan çıkarır.”

Mahkeme'nin başörtüsüyle ilgili değerlendirmelerinde de temelde bir değişme olmadığı görülmektedir³¹³;

“Bireysel bir tercih ve özgürlük kullanımı olsa da, kullanılan dinsel simgenin tüm öğrencilerin bulunmak zorunda olduğu dersliklerde veya laboratuvar ortamlarında, farklı yaşam tercihlerine, siyasal görüşlere veya inançlara sahip insanlar üzerinde bir baskı aracına dönüşmesi olasılığı bulunmaktadır. Bu olasılığın ortaya çıkması durumunda taşınan dinsel simgenin başkalarının üzerinde yaratacağı baskı ve olası eğitim aksamaları ile kamu düzeninin bozulması karşısında, üniversite yönetimlerinin ve kamu

³¹¹ Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, C.2, S.45, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 2008, s.1195-1253

³¹² Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, C.2, S.45, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 2008, s.1235

³¹³ Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, C.2, S.45, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 2008, s.1237

kurumlarının müdahalesine olanak verilmemesi, herkesin eşit şekilde eğitim hakkından yararlanmasını engelleyebilecektir.”

Başörtüsü ile ilgili diğer kararlarında olduğu gibi Mahkeme bir varsayımı esas almaktadır. Mahkeme'ye göre, üniversitelerde bazı öğrencilerin başörtülü olması başörtülü olmayan öğrenciler üzerinde baskı oluşturmaktadır. Böyle bir varsayımın mahkeme tüm gerekçeleri ile ortaya koyması ve açıklaması gerekir. Yani somut olarak hangi durumların baskı unsuru oluşturduğu açıkça gerekçeye yazılmalı ve soyut ifadeler ile geçiştirilmemelidir.

Buradan hukuk açısından üzerinde durulması gereken teknik bir konu bulunmaktadır. Anayasa Mahkemesi'nin bu kararı, bir anayasa değişikliğinin iptali kararı olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Anayasa değişikliklerinin Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenmesi, kanun değişikliklerinin denetlenmesine göre açık anayasal sınırlamalara tabi tutulmuştur. Anayasa değişiklikleri kanunlara göre daha sınırlı bir denetime tabidir. Anayasa'nın 148. maddesinde; *“Anayasa Mahkemesi, kanunların, kanun hükmünde kararnamelerin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü'nün Anayasaya şekil ve esas bakımlarından uygunluğunu denetler ve bireysel başvuruları karara bağlar. Anayasa değişikliklerini ise sadece şekil bakımından inceler ve denetler.”* şeklinde düzenleme olmasına rağmen burada değişikliğin esasına da girerek bu maddeye aykırı hareket etmiştir.

3.3.1.8. Adalet ve Kalkınma Partisi(AKP) Kapatma Davasına ilişkin Karar (30.07.2008 Tarih ve E.2008/1, K.2008/2 Sayılı Karar)

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kapatılmasına ilişkin bu davada Anayasa Mahkemesi kapatma kararı vermemiş, başka bir müeyyide uygulamıştır. Ancak, laiklik çerçevesinde açılan ve karara bağlanan bu davada, Adalet ve Kalkınma Partisi hazine yardımının belli oranda kesilmesi şeklinde bir müeyyideye tabi tutulmuştur.

Anayasa Mahkemesi bu kararında da yine laiklikle ilgili görüşlerini tekrar etmiştir³¹⁴;

“Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin birçok kararında ayrıntılı olarak açıklanan ve çağdaş demokrasilerin ortak değeri olan laiklik ilkesi düşünsel temellerini Rönesans, Reformasyon ve

³¹⁴Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, C.4, S.45, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 2008, s.2159-2685

aydınlanma döneminden alır. **Lâiklik, ulusal egemenliğe, demokrasiye, özgürlüğe ve bilime dayanan siyasal, sosyal ve kültürel yaşamın çağdaş düzenleyicisidir. Bireye kişilik ve özgür düşünce olanaklarını veren, bu yolla siyaset-din ve inanç ayrımını gerekli kılarak din ve vicdan özgürlüğünü sağlayan ilkedir. Dinsel düşünce ve değerlendirmelerin geçerli olduğu dine dayalı toplumlarda, siyasal örgütlenme ve düzenlemeler dinsel niteliklidir. Lâik düzende ise din, siyasallaşmadan kurtarılır, yönetim aracı olmaktan çıkarılır, gerçek, saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır. Dünya işlerinin lâik hukukla, din işlerinin de kendi kurallarıyla yürütülmesi, çağdaş demokrasilerin dayandığı temellerden biridir. Laikliğin bu işleviyle toplumsal ve siyasal barışı sağlayan ortak bir değer olduğu açıktır. Bireylerin özgür vicdani tercihlerine dayanan ve sosyal bir kurum olan dinler, siyasal yapıya egemen olmaya başladıkları veya ulusal irade yerine siyasal yapının hukuksal kurallarının meşruiyet temelini oluşturdukları anda toplumsal ve siyasal barışın korunması olanaksızlaşır. Hukuksal düzenlemelerin katılımcı demokratik süreçle ortaya çıkan ulusal irade yerine dinsel buyruklara dayandırılması, birey özgürlüğünü ve bu temelde yükselen demokratik işleyişi olanaksız kılar. Siyasal yapıya egemen dogmalar öncelikle özgürlükleri ortadan kaldırır. Bu nedenle çağdaş demokrasiler, mutlak hakikat iddialarını reddeder, dogmalara karşı akılcılıkla durur, dünyayı dünyanın bilgisiyle açıklayabilecek toplumsal ve düşünsel temelleri yaratır, din ve devlet işlerini birbirinden ayırarak, dini siyasallaştırmaktan ve yönetim aracı olmaktan çıkarır”.**

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin laikliğe karşı eylemlerin odağı olduğuna dair kararını ise Mahkeme, şöyle gerekçelendirmektedir³¹⁵;

“Davalı partinin Anayasanın 68. maddesinin dördüncü fıkrasında belirtilen “demokratik ve laik cumhuriyet” ilkesine aykırı bazı eylemleri belirlenmiştir. Üniversitelerde uygulanan başörtüsü yasağı, Kuran Kurslarına yönelik yaş kısıtlaması ve İmam Hatip Liselerine uygulanan katsayı sınırlamasının kaldırılmasına yönelik toplumsal taleplerin bulunduğu görülmektedir. Ancak davalı partinin bu doğrultudaki siyasal mücadelesini laiklik ilkesinin Anayasanın somut kurallarında ortaya çıkan tercihe uygun biçimde yürüttüğü savunulamaz. Bu sorunlar toplumda ayrışma ve gerginliklere yol açacak düzeyde siyasetin temel sorunu haline dönüştürülmüş, toplumun dinsel konulardaki duyarlılıkları yalın siyasal çıkar amacıyla araçsallaştırılmış, toplumun temel ekonomik, sosyal ve kültürel sorunlarının siyasetin gündeminde yer alması güçleşmiştir. ... Anayasa Mahkemesinin E. 2008/16, K. 2008/116 sayılı kararıyla iptal edilen 5735 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”un teklif edilmesi ve yasalaşmasının sağlanmasıyla davalı partinin bu eylemleri benimsediği anlaşıldığından odaklaşmanın kabulü gerekir.”

³¹⁵Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, C.4, S.45, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 2008, s.2545vd.

Mahkeme'nin, üç konudaki görüş ve eylemleri sebebiyle Parti'nin laiklik karşıtı eylemlerin odağı olduğuna dair karar verdiği görülecektir. Bu üç konuyu şu şekilde sıralayabiliriz: Üniversitelerde uygulanan başörtüsü yasağının kaldırılması; Kur'an Kurslarına yönelik 28 Şubat sürecinde ortaya çıkan yaş sınırlamasının kaldırılması; İmam Hatip Lisesi mezunlarına uygulanan katsayı sınırlamasının kaldırılması. Mahkeme özellikle, yukarıda değindiğimiz, üniversitelerde başörtüsü serbestliğini sağlamak üzere yapılan anayasa değişikliğini somut bir gerekçe olarak kabul etmiştir.

Başörtüsü konusu, Kur'an Kurslarında yaş sınırlaması ve İmam Hatip Lisesi mezunlarına katsayı uygulaması sorunları, Türkiye'de 1989'dan itibaren tartışılmaktadır. Fakat özellikle 28 Şubat sürecinde önemli bir sorun haline dönüştürülmüştür. Bu konuların tartışılması, eleştirilmesi ve bir sorun olarak algılanıp çözümü yollarının araştırılması siyasetin alanı içinde düşünülmelidir. Belli bir dönemde veya süreçte, belli konularda alınan kararların tartışılmaz kararlar haline getirilmesi hukuki olarak açıklanamayacak bir konudur.

3.3.2. Anayasa Mahkemesi İçtihatlarına Göre Lâiklik: Değerlendirme

Anayasa Mahkemesi İçtihatlarına göre lâiklik yıllara göre değişerek gelmiştir. İlk kurulduğu yıllarda, Anayasa Mahkemesi, lâiklik prensibinin “*din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması*” anlamına geldiğini ifade etmekle yetinmiştir. Anayasa Mahkemesi 1971 tarihli Din Hizmetleri Sınıfı Kararında, “*Hukuki yönden, klasik anlamda lâiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelmektedir. Ayrılık, dinin devlet işlerine, devletin de din işlerine karışmaması biçimindedir...*”³¹⁶ şeklinde tanım yapmıştır.

Buna rağmen Yüksek Mahkeme aynı kararında Diyanet İşleri Başkanlığının Devletin Genel İdare Yapısı içinde yer almasını lâikliğe aykırı bulmamıştır. Ancak toplumumuzdaki din ve devlet işlerine ilişkin tarihi tecrübeler dolayısı ile lâiklik kavramının “*devletin din işlerine karışmaması*” şeklindeki anlamından ayrılarak

³¹⁶21 Ekim 1971 Tarih ve E.1970/53, K.1971/76 Sayılı Karar
(<http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/4f6b81fd-f24d-473b-b53f-ae14dfa6a989?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>)

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genel idare teşkilatı içinde yer verilmiş olması, lâiklik ilkesine aykırı bulunmamıştır.

1982 Anayasası'ndan sonra Anayasa Mahkemesi, kararlarında lâiklik hakkında daha geniş ve evrensel yorumlar yapmıştır; “*Lâiklik ortaçağ dogmatizmini yıkarak aklın öncülüğü, bilimin aydınlığı ile gelişen özgürlük ve demokrasi anlayışını, uluslaşmanın, bağımsızlığın, ulusal egemenliğin ve insanlık idealinin temeli kılan bir uygar yaşam biçimidir. Çağdaş bilim, skolastik düşünce tarzının yıkılmasıyla doğmuş ve gelişmiştir. Çağdaşlaşmayı hızlandıran ve Türk Devrimi'nin kaynağı olan lâiklik ilkesi toplumun akıl ve bilim dışı düşüncelerle yargulardan uzak kalmasını amaçlar... Lâiklik, bireysel, toplumsal düzeyde ve devlet işlerinde metafizik dışında özgür düşünce gereklerine bağlanır. Kişisel ve toplumsal yaşamın siyasal yönden düzenlenmesinde aklın ve bilimin gereklerini zorunlu kılar.*”³¹⁷.

Bütün bu kararlarda görüldüğü gibi, Anayasa Mahkemesi, lâikliği, bir inanış şekli ve ölçütü olarak kabul etmemekte; tam tersine, lâikliğin bir düşünce ve yaşam tarzı, bir davranış biçimi, bir üslup olduğunu kabul etmekte ve hatta bir dünya görüşü olduğu anlaşıldığı izlenimi vermektedir. Laiklik, toplumsal kalkındırmayı sağlayan ilerlemeyi sağlayan çağdaşlaşma ideolojisi olarak görülmüştür. Hâlbuki laiklik din ve inanç özgürlüğünün güvencesi gibi görülmemiştir. Yine bu ifadeler açıkça, lâikliğin din düşmanlığı olmadığını; dinleri tanımayıp onların yerine getirilmiş yeni bir din niteliğinde olmadığını, tam tersine bir düşünce tarzı, bir üslup, bir metot olduğunu ortaya koymaktadır³¹⁸.

Yüksek Mahkemenin yukarıdaki düşüncelerin yanında lâikliğin, din ve vicdan özgürlüğü ile uyumluluğunu belirtmek amacı ile yaptığı yorumlar da vardır.

“Modern Devlette din, kimi haklara sahip olmanın bir şartı değildir. Günümüzde Devlet, vicdan hürriyetine olabildiğince, saygılı, bünyesinde çeşitli din ve mezheplere inananlara ve bunlara ait teşekküllere yer veren bir kurumdur. Lâik Devlette herkes dinini seçmekte ve inançlarını açığa vurabilmekte, tanınmış olan din ve vicdan özgürlüğünün sınırları içerisinde serbesttir. Hiçbir dine itikadı olmayanlar içinde durum aynıdır. Lâik bir toplumda herkes istediği dine ya da inanca sahip olabilir. Bu husus yasa koyucunun her türlü etki ve müdahalesinin dışındadır. Gerçek vicdan hürriyetinden ancak lâik olan ülkelerde söz edilebilir. Dinlerden birini

³¹⁷ Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, C.2, S.34, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınevi Ankara 1999, s.762-1143

³¹⁸ <http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/0acac7b9-4875-4c09-a89d-16336ed73728?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>

Devlet olarak tercih fikri ayrı dinlere mensup vatandaşların kanun önünde eşitlik ilkesine aykırı düşer. Lâik Devlet, din konusunda, inancına bakmaksızın, yurttaşlara eşit davranan, yan tutmayan devlettir”³¹⁹.

Anayasa Mahkemesi laikliği sonuç olarak, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması yanında bireye kişilik ve özgür düşünce olanaklarını veren, bu yolla siyaset - vicdan ayrımını gerekli kılarak vicdan ve dinsel inanç özgürlüğünü sağlayan ilke olarak tanımlamıştır. Yukarıdaki kararında Mahkeme din ya da inanç özgürlüğüne vurgu yaparak bu hususun yasa koyucunun her türlü etkisi ve müdahalesi dışında tutmuştur.

³¹⁹ 21 Ekim 1971 Tarih ve E.1970/53, K.1971/76 Sayılı Karar (<http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/4f6b81fd-f24d-473b-b53f-ae14dfa6a989?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>)-Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, S.27, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s.285-309

SONUÇ

Laiklik ve laik devlet yapısı ilk bölümde açıklamaya çalıştığımız gibi, Avrupa topraklarında ortaya çıkmış bir modeldir. Laikliğin batı ülkelerinde genellikle kabul edilen anlamı, devletin resmi bir dininin olmaması, devletin dini inanç ayrımı gözetmeksizin her tür dine inananlara, mezhep üyelerine veya hiçbir dini inancı olmayan kişilere karşı eşit mesafede bulunmasıdır. Fakat bunları tek başına kabul edersek laiklik için eksik kalmış olacağından bunlara ek olarak, laik bir devlette, din işleri ile devlet yönetimine ait konular birbirlerinden ayrılmış, din ve vicdan hürriyeti güvence altına alınmış olması gerekmektedir.

Aslında din kurumunun, siyasal ve kamu ile ilgili yaşam üzerindeki etki ya da egemenliğinin sınırlanması çabalarından doğan lâiklik ilkesi, Batı kaynaklı olmasına karşın, günümüz demokratik sistemlerin hemen hemen tümü tarafından benimsenmiştir. En bilindik tanımıyla, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını ifade eden laiklik ilkesini benimseyerek, bu ilkeyi hayata geçiren bir devlet “*laik devlet*” olarak kabul etmek gerekmektedir. Laiklik ilkesinin hayata geçirilmesi ise, sadece din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılığını değil, aynı zamanda bireylerin din ve ibadet özgürlüklerinin güvence altına alınmasını gerektirir. Devlet laiklik görünümü altında belirli bir yaşam tarzının dayatmamalıdır. Aksi takdirde bu durum devleti, demokratiklik ilkesiyle laiklik ilkesinin çatışmasına sürükleyecektir. Dolayısıyla devletin, din, inanç ve dünya görüşü bakımından tarafsız olması esastır.

Din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesinde standart bir model olmamasına karşın, Fransız tarzı jakoben laiklikle, Anglo-Sakson tarzı, yalnızca dünyevi olanla ilgilenen, daha hoşgörülü ve çoğulcu seküler laiklik anlayışı iki ana çizgi olarak öne çıkmaktadır³²⁰. Kanımızca yukarıda bahsettiğimiz gibi sert katı laiklik anlayışı yerine daha yumuşak ve hoşgörülü olan Anglo-Sakson tarzını demokratiklik ilkesi bakımından, özgürlükçülük ve özgürlük alanının genişletilmesi bakımından daha isabetli olduğunu söylemek mümkün gözükmektedir. Dünyevi iktidarı temsil eden devlet ile uhrevi iktidarı temsil eden kilise arasındaki denge, her devlette farklı şekilde oluşmuştur³²¹. Lâiklik ilkesi, her toplum tarafından farklı algılanmış, farklı farklı boyutlarda gelişmiş ise de, esas itibari

³²⁰ Narlı, “Türkiye’de Laikliğin Konumu”, Cogito, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994, s.24

³²¹ Kuru, Pasif ve Dışlayıcı Laiklik, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s.97

ile dinin, devlet işlerinden ayrılması, din ve vicdan hürriyetinin sağlanması, kişinin vicdan baskısı altında kalmaması, hoşgörülü davranılması hususlarını, her zaman için muhafaza etmiştir. Bu açıdan genel anlamda laik devleti tanımlamak gerekirse; ülke sınırları içinde yaşayan herkese din ve vicdan özgürlüğü tanımak suretiyle din ve devlet işlerini birbirinden ayrı tutan devlet şeklinde tanımlamak mümkündür. Devlet, bilimin karşısında değil toplumun hizmetinde olması gerektiği söylenebilir.

Laikliğin varlığı için, tanınması zorunlu olan din özgürlüğü bünyesinde inanç özgürlüğünü ve ibadet özgürlüğünü barındırmaktadır. İnanç özgürlüğü mutlak ve sınırlandırılmaz nitelik taşımaktayken, ibadet özgürlüğü, bir dinin gereklerini yerine getirmeyi ifade eder ve sınırlanabilir niteliktedir. Anayasa'nın din ve vicdan özgürlüğünü düzenleyen 24. maddesi, inanç özgürlüğü sınırsız biçimde tanırken aynı maddede ibadet özgürlüğünün hangi şartlar altında sınırlanabileceği açıkça belirtilmiştir.

Anayasa Mahkemesi de inanç özgürlüğünün sınırsızlığını ve bu alana müdahale etmenin laik devlet yapısı ile bağdaşmadığını yani inanç özgürlüğünü mutlak kabul etmiştir. Ancak kişilerin bunu iç dünyalarından çıkararak toplumun huzuru ve kamu düzenini bozacak biçimde kullanılması halinde sınırlandırılabilirliğini kabul etmektedir. Din ve ibadet özgürlüğünün sağlanması laikliğin temelidir. Toplumsal barış bu şekilde daha iyi sağlanabilmektedir Diğer boyutuyla laiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrıldığı bir devlet düzeninin yaratılmasıdır. Laikliğin din ve devlet işlerinin ayrılığına ilişkin bu ikinci boyutu, din ve ibadet özgürlüğü tanıyan birinci boyutunun güvencesidir. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrıldığı bir devlet düzeninde, devletin dini ayırmacılık yapmaması, din ve devlet kurumlarının birbirinden ayrılmış olması ve hukuk kurallarının din kurallarına uygunluğunun aranmaması gerekmektedir. Bu şartlarla birlikte bireylerin din özgürlüklerini de güvence altına alan bir devlet için laikliğin varlığından söz edebiliriz.

Hem Anayasa hem de Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi(AİHS) ile düzenlenen dini ayırmacılık yasağı, Anayasa Mahkemesi kararları ile pekiştirilmiştir. Birçok kararında her defasında bu konuya değinmiştir. Mahkeme, dinler arasında ayırımın haklı bir nedene dayanmayacağı düşüncesi ile laik devletin din özgürlüğünü herkes için eşit şekilde uygulamak durumunda olduğunu ortaya koymuş ve bu tür dini ayırmacılıklara izin vermemiştir. Ancak uygulamada alevi yurttaşlarımızın ve gayrimüslim

vatandaşlarımızın bir takım sorunları olduğu bilinmekte ve bu yurttaşlarımızın dini ayrımcılık yapıldığına dair şikâyetleri gerek iç hukukta gerek AİHM’de dava olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmamız sırasında belirttiğimiz gibi, Anayasa Mahkemesi, üniversite öğrencilerinin türban takmalarına yasaklama getirirken, bu tür bir kullanımın Anayasa’daki laiklik anlayışı ile bağdaşmadığı yorumunu yaparak, yasaklamanın Anayasa’dan kaynaklandığına hükmetmiştir. Kanımızca, üniversitelerde türban kullanımının Anayasa Mahkemesi’nce yasaklanmış olması, Mahkeme’nin laiklik hassasiyetinde aşırılığa gitmesinden dolayı yanlış karar vermesine yol açmıştır.

Anayasa Mahkemesi, laiklik anlayışını güçlü biçimde benimsemiş ve onu bir ideoloji olarak tanımlayan kararlara imza atmıştır. AYM kararları, laiklik ilkesinin hem Yüksek Mahkeme tarafından yorumlanması açısından, hem de ilkenin anayasal normlar hiyerarşisindeki yerinin tespiti açısından önem taşımaktadır. AYM’nin, kısmen 1961 Anayasası döneminde verdiği, 1982 Anayasası döneminde de tekrarladığı bazı kararlarında, laiklikle din ve vicdan hürriyeti arasındaki ilişkinin esaslarını şu şekilde belirlediği söylenebilir:

“a. Din, devlet işlerinde egemen ve etkili olmamalıdır.

b. Dinin, bireyin manevi hayatına ilişkin olan inanç bölümü anayasal güvence altına alınmalı, bu alan her türlü baskıdan korunmalıdır.

c. Dinin, bireyin manevi inanç bölümünü aşan, toplumsal hayatı etkileyen davranış ve eylemlere ilişkin bölümlerine kamu düzenini, güvenini ve çıkarlarını korumak amacıyla sınırlar getirilmeli ve bu sayede dini inancın kötüye kullanılması ve sömürülmesi önlenmelidir.

d. Devlete kamu düzeninin ve haklarının koruyucusu olması sıfatıyla, dini hak ve hürriyetleri denetleme yetkisi tanınmalıdır”³²².

Burada görüleceği üzere, AYM kararlarında laikliği sadece hukuki bir ilke olmanın çok ötesinde toplumsal bir atılım, siyasal, sosyal ve kültürel hayatın düzenleyicisi olarak nitelendirilmiştir. Kanımızca, Anayasa Mahkemesi kararları, yüksek yargının laikliği sadece bir hukuk kavramı olarak değil bir siyasi ideoloji, bir siyaset yapma biçimi olarak da algıladığını göstermektedir.

Giriş kısmında ve çalışmamızın bazı bölümlerinde vurguladığımız gibi laiklik, sadece din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması değil buna ek olarak din ve ibadet

³²² 21 Ekim 1971 Tarih ve E.1970/53, K.1971/76 Sayılı Karar
(<http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/4f6b81fd-f24d-473b-b53f-ae14dfa6a989?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>)

özgürlüğünün güvencesini de sağlayan bir ilkedir. Türkiye'deki laiklik uygulamasının, laikliğe konu olan dinin Hıristiyanlık değil İslamiyet olması ve siyasal geçmişimizdeki farklılıklardan dolayı, Avrupa Birliği ülkelerinden farklı olması gerektiği gözden kaçırılmamalıdır.

Sonuç olarak, laiklik ilkesi Anayasa'da, kısmen eleştiriye uğraması ve çeşitli güçlüklerle karşılaşması ile birlikte, din ve vicdan hürriyetine güvence olmakta, devletin niteliğini tanımlamakta, ülkedeki eşitliği gerçekleştirmekte, devleti korumak amacıyla getirilen sınırlamaların ölçüsünü tespit etmekte, demokratikleşme çabalarını sürekli kılmakta kendisine başvurulmuş en temel ilkelerden birisidir. Anayasa Mahkemesi, yukarıda incelediğimiz laiklikle ilgili bazı kararlar ışığında değerlendirildiğinde din, inanç ve ibadet özgürlüğünü güvence altına alıp bu alanın genişletilmesinden çok sınırlandırılması yoluna gittiği söylenebilir. Bu da devletin demokratiklik ilkesi ile çatışmaktadır. Dolayısıyla laiklik, bireyin demokratik ve özgürlükleri yararına yeniden yorumlanması gerektiğini zorunlu kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞULLARI, M. A. ve Köker, L. Tanrı Devletinden Kral Devlete, İmge Kitabevi, Ankara 2001
- AHMAD, F. Modern Türkiye'nin Oluşumu, (Çev.) ALOGAN, Y. Kaynak Yayınları, İstanbul 2011
- AKAD Mehmet, DİNÇKOL VURAL, Bihterin, Genel Kamu Hukuku, 2013
- AKYILMAZ, Bahtiyar, Murat Sezginer, Cemil Kaya, Türk İdare Hukuku, 5. Baskı, Kasım 2014
- ALBAYRAK, H. Şule, ABD'de Din-Devlet İlişkileri, İz Yayıncılık, 1. Baskı, Şubat 2018
- ALBAYRAK, H. Şule Batı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkilerindeki Alternatif Modeller ve Türkiye Örneği, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 48, Haziran 2015
- ALİEFENDİOĞLU, Yılmaz, Laiklik ve Laik Devlet, Laiklik ve Demokrasi, İmge Kitabevi, Ankara 2001
- ALİEFENDİOĞLU, Yılmaz, Anayasa Yargısı ve Türk Anayasa Mahkemesi, Yetkin Yayınları, Ankara, 1996
- ALTUĞ, Yılmaz, Türk İnkılâp Tarihi (1919–1938), Çağlayan Kitapevi, İstanbul 1997
- Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, C.2, S.45, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 2008
- Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, C.2, S.37, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınevi Ankara 2002
- Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, S.25, İkinci Baskı, Takav Matbaacılık Yayıncılık, Ankara 2001

Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, C.2, S.34, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi
Yayınevi Ankara 1999

Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, Ankara Üniversitesi Basımevi, S.27, Ankara
1993

Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, İkinci Tıpkı Basım, Ankara Üniversitesi
Basımevi, S.9, Ankara 1991

Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yükseköğretim
Matbaası, S.22, Ankara 1987

ARABACI, Fazıl, “AB Ülkelerinde Din- Devlet İlişkileri ve Türkiye”(Çev. Fazıl
Arabacı). J. Baubérot, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, Ufuk
Kitapları, İstanbul 2003

ARABACI, Fazıl, Ouedraogo, J.M. “Almanya’da Kiliseler ve Devlet- Sekülerleşmiş Bir
Toplumun Zor Laikleşmesi”, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, (Çev,
Fazıl Arabacı), Ufuk Kitapları, İstanbul 2003

ARABACI, Fazıl, Françoise Champion, “İtalya: Milli Miras Olarak Katoliklik”, Avrupa
Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, (Çev, Fazıl Arabacı), Ufuk Kitapları,
İstanbul 2003

ARABACI, Fazıl, D’Hellencourt, B. “Birleşik Krallık ’ta Hıristiyan Sekülerleşmesinin
Değişkenleri”, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, (Çev: Fazıl Arabacı),
Ufuk Kitapları, İstanbul 2003

ARABACI, Fazıl, Martin, J.P. “Belçika: Laik- Dindar Çatışmasından Kurumsal
Çoğulculuğa”, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, (Çev. Fazıl Arabacı),
Ufuk Kitapları, İstanbul 2003

ARABACI, Fazıl, V. N. Arkides, “Yunanistan’da Gelenekle Modernite Arasında
Gerilim”, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, Ufuk Kitapları (Çev.
Fazıl Arabacı), İstanbul 2003

- ARABACI, Fazıl, F. Latutman “İspanya: Yeni Bir Demokraside Kilise”, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, (Çev. Fazlı Arabacı), Ufuk Kitapları, İstanbul 2003
- ARABACI, Fazıl, J. M. Ouedraogo, “Almanya’da Kiliseler ve Devlet” (Çev: F. Arabacı) Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003
- ARSA, Sadri Maksudî, “Teokratik Devlet ve Lâik Devlet”, Tanzimat I, İstanbul 1940
- ARSLAN, Zühtü, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü, LTD Yayınları, Ankara 2005
- ATAR, Yavuz, Türk Anayasa Hukuku, Mimoza Yayınları, Konya 2007
- AYDIN, M. Akif, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 2009
- BAŞARAN, M. Sinan, Refah Partisi’nin Kapatılması Kararı Üzerine Hukuki Bir İnceleme”, Liberal Düşünce, S.9, Ankara 1998
- BAŞGİL, Ali Fuat, “Din Hürriyeti: Türk Anayasasının 75. Maddesi üzerinde Etüd”, Medeni Hukuk Profesörü A. Samim Gönensoy’a Armağan, İstanbul 1955
- BAŞGİL, Ali Fuat, Esas Teşkilat Hukuku (C. I, Fasikül I), Baha Matbaası, İstanbul, 1960
- BAŞGİL, A. Fuat, Din ve Laiklik, s.12, Yağmur Yayınevi, 8. Baskı, Haziran 2007
- BAŞGİL, Ali Fuat, Din ve Lâiklik, Yağmur Yayınları, İstanbul 1991
- BATUHAN, Hüseyin, "Lâiklik ve Dini Taassup", Laiklik I. Milli Tesevüt Birliği Yayını:4, İstanbul 1954
- BERKES, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004
- BERKES, Niyazi, Teokrasi ve Laiklik, 2. Baskı, Adam Yayınları, İstanbul 1997
- BİRKAN, T., Andrew Davison, Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik, Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme, (Çev. T. Birkan) İstanbul 2002

- BRADNEY, Anthony, Religion and the Secular State in the United Kingdom(<https://www.iclrs.org/content/blurb/files/United%20Kingdom.1.pdf>), Religion and the Secular State, National Reports, XVIII. Uluslararası Karşılaştırmalı Hukuk Kongresi, Washington 2010
(<https://www.religlaw.org/content/blurb/files/Forewords%20and%20TOC%202014.pdf>)
- BUCAKTEPE, Adil, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 42, Ekim 2014
- CANGIZBAY, Kadir, Çok-Hukukluluk, Laiklik ve Laikrasi, Liberte Yayınları, Ankara 2002
- ÇAĞLAR, Bakır, Türkiye’de Laikliğin Büyük Problemi, Cogito, S.1, Yaz 1994
- DAĞCI, Gül Tuba, Adnan Dal, Osmanlı’dan Günümüze Din-Devlet ve Laiklik Tartışmaları, Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, Cilt:2, No:1, 2014
- DEGUERGUE, Maryse, Laiklik ve Demokrasi, İmge Kitabevi, Ankara 2001
- DERDİMAN, R.Cengiz, Anayasa Hukukunun Genel Esasları ve Türk Anayasa Düzeni, Alfa Aktüel Yayınları, Bursa 2006
- DERKUNT, Ümran, H. P. Ruiz, Laiklik Nedir, (çev: Ümran Derkunt), Gendaş Kültür Yayınları İstanbul 2007
- DİNÇKOL, Bihterin, Türkiye’de Anayasal Düzen ve Laiklik, Lâikliğin Anayasal ilke Haline Gelişinin 65. Yıldönümü Paneli, 5 Şubat 2002
- DİNÇKOL VURAL, Bihterin, 1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik, Kazancı Yayınları, İstanbul 1999
- DİNÇKOL VURAL, Bihterin, 1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik, İstanbul, Kazancı Yayınları, 1991

- DUMAN, Fatih, “Din ve Siyaset”, Siyaset, (Ed. Mümtaz’er Türköne), Lotus Yayınevi, İstanbul 2003
- DUMAN, M. Zeki, Türkiye’de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi Cilt:7 Sayı:2, 2010
- DURDUN, Davut, Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din: Dini İlişkiler Açısından, İşaret Yayınları, İstanbul 1989
- ERDOĞAN Mustafa, Sivil Özgürlük Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü, 2001
- ERDOĞAN Mustafa, Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji, Liberte Yayınları, Ankara 2000
- ERDOĞAN Mustafa, İslami Araştırmalar, İslam ve Laiklik Sorunu Özel Sayısı, Cilt 8, Sayı 3-4, Yaz- Güz Dönemi, 1995
- ERDOĞAN, Mustafa, “Laiklik ve Türk Uygulaması Üstüne Notlar”, Türkiye Günlüğü, S.13, Ankara 1999
- ERDOĞAN, Mustafa, Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi, Üçüncü Baskı, Ankara1999
- ERDOĞAN Mustafa, Anayasa Mahkemesi Nasıl Karar Veriyor: Başörtüsü Kararı, Liberal Düşünce, Cilt:3, Sayı: 9, Kış 1998
- EREN Abdurrahman, Anayasa Yargısı, 2016, Dördüncü Oturum (http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/2016/14.pdf)
- ERGİL, D. Siyasetini Arayan Ülke, Can Yayınları, İstanbul 2000
- EROĞUL, Cem, Anayasa Giriş (“Anayasa Hukukuna Giriş”), İmaj Yayıncılık, Altıncı Baskı, Ankara 2000
- ERTAN, Temuçin F. Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S 39, Ankara Mayıs 2007

- FEYZİOĞLU, T., “Türk İnkılabının Temel Taşı: Laiklik”. E. R. Fığlalı, T. Müftüoğlu ve İ. Karakuş (Eds.) Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik Divan Yayıncılık, Ankara 1999
- FOX, Jonathan, “Do Democracies have Separation of Religion and State?” Canadian Journal of Political Science, Vol. 4, s. 19, 19 Mart 2007
- GENÇ, M. Fatih, Avrupa ve Türkiye’de İlahiyat Fakülteleri Lisans Programları, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C. 13, S.1, 2003
- GİRİTLİ İsmet/ SARMAŞIK Jale, Anayasa Hukuku, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş Yeni Bası, 2. Baskı, Beta Basım Yayım, İstanbul 2001
- GOETZ, Philip W., Ana Britannica, Laiklik, Cilt 14, Ana Yayıncılık, İstanbul 1986
- GÖLE, Nilüfer, Seküler ve Dinsel Aşınan Sınırlar, Metis Yayınları, İstanbul 2012
- GÖRÜRYILMAZ, Mustafa, Türklerde Anayasa Hukukunun Gelişimi, Işık Yayınları, Ankara 2007
- GÖZLER, Kemal, Anayasa Hukukuna Giriş, Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku, Bursa, Ekin Yayınları, Ağustos 2012
- GÖZLER, Kemal, Türk Anayasa Hukuku Dersleri, Bursa, 2010
- GÖZLER, Kemal, İdare Hukuku Dersleri, Bursa, 2009
- GÖZLER, Kemal, Genel Hukuk Bilgisi, Ekin Yayınları, Yedinci Baskı, Bursa, Eylül 2008
- GÖZLER, Kemal, Anayasa Hukukuna Giriş, Yedinci Baskı, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2006
- GÖZLER, Kemal, Anayasa Hukukuna Giriş, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2004
- GÖZLER Kemal, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Yayınları, Bursa 2000
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref, Anayasa Hukuku, Ankara, 2013

- GÖZÜBÜYÜK, Şeref /İKİLİ, Suna, Türk Anayasa Metinleri (1839-1980), AÜSBF Yayınları, 2. Bası, Ankara 1982
- GÜNDAY, Metin, İdare Hukuku, Ankara 2015
- GÜRBÜZ, Reşit, Anayasa Hukuku (Genel Esaslar-Türk Anayasa Hukuku), Turhan Kitabevi, Ankara 2008
- GÜRBÜZ, Yaşar, Anayasalar, Filiz Kitabevi, İstanbul 1981
- HAFIZOĞULLARI, Zeki, Laiklik Düşüncesi, Tanımı, Kapsamı, Sınırları ve Hukuk Düzenimizde Laiklik, Ankara Barosu Dergisi, Ankara, 2003/1
- HARMANCI, Mehmet, Shaw, S.J.-Shaw, E.K. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, (Çev. Mehmet Harmancı), E. Yayınları, İstanbul 1983
- ILGAZ, Turhan, Avrupa'da Laiklik, Demokrasi ve İslam Tartışmaları: Stasi Raporu, (Çev. Turhan Ilgaz), Paragraf Yayınevi, Ankara 2005
- İNANOĞLU S. Suat, Laiklik 1, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1954
- KABAAĞAÇ, Sina, Erdal Alova, Latince – Türkçe Sözlük, İstanbul 1995
- KAHRAMAN, Mehmet, Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye'de Laiklik, 2008
- KAHRAMAN, H.B. (2008). Licos ve Demos Kardeşliği, <http://www.sabah.com.tr/2008/04/16/kahraman.html> (16.04.2008)
- KILIÇBAY, M. A., "Laiklik ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek Cogito, 1994
- KIŞLALI, Ahmet Taner, Siyasal Sistemler, İmge Kitapevi, İstanbul 2006
- KOCABAŞ, Süleyman, "Atatürk ve İnkılâplar Dönemi 1923–1938", Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 2, Vatan Yayınları, İstanbul 2006
- KOŞTAŞ Münir, Türkiye'de Laikliğin Gelişimi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt:39 Sayı:2, Ankara 1999

- KÖKTAŞ M.Emin, Din ve Siyaset, Siyasal Davranış ve Dindarlık, Vadi Yayınları, Ankara 1997
- KURU, Ahmet, Pasif ve Dışlayıcı Laiklik, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011
- KUZU, Burhan, Türk Anayasa Metinleri ve İlgili Mevzuat, İstanbul 1988
- KÜÇÜK, Adnan, Türkiye'nin Siyasal ve Anayasal Rejimi, Orion Kitabevi, Ankara 2012
- KÜÇÜK, Adnan. Siyasi Partilere İlişkin Yasaklamalar, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2005
- KÜÇÜK, T. A. Laikliğe İlişkin Tartışmalar ve İki Laiklik Modeli, Hasan Yücel Başdemir (ed.), Türkiye'de Din Özgürlüğü ve Laiklik. Ankara: Liberte Yayınları, 2011
- Longman – Metro, Büyük İngilizce – Türkçe Sözlük, İstanbul 1993
- MARTİN, İngiltere Bir Dernek midir?, Sosyoloji Konferansları Dergisi, Sayı:11, s.51, 1970
- MARTİN, David, General Theory of Secularization, Oxford 1978, Max Weber, The Sociology of Religion, Boston 1964
- MERT Nuray, Cumhuriyet, Laiklik ve Din, 75 Yılda Düşünceler Tartışmalar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999
- MERT, Nuray, Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış: Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1994
- METİN, Yüksel, Anayasal Demokrasi İçinde Anayasa Mahkemesinin Konumu, Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C.2, S.1, 2012
- MUMCU, Ahmet, Almanya'da Din ve İdare Hukuku Münasebetleri, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.17, S.1, Ankara 1960

- MUMCU, Ahmet – KÜZECİ, Elif İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri, Savaş Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara 2003
- NARLI, N. “Türkiye’de Laikliğin Konumu”, Cogito, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994
- ODER, Bertil Emrah – KANADOĞLU, Osman Korkut, Uygulamalı Anayasa Hukuku, Beta Yayınları, İstanbul 2016
- ODYAKMAZ, Zehra, Anayasa Hukuku idare Hukuku, İkinci Sayfa Dizisi, 2010,
- ONAR, Erdal, Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Siyasal ve Yargısal Denetimi ve Yargısal Denetim Alanında Ülkemizde Öncüler, AÜHF Yayınları, Ankara 2003
- ONAR, Erdal, 1982 Anayasası’nda Anayasayı Değiştirme Sorunu, AÜHF Yayınları, Ankara 1993
- OZANKAYA, Ö. Türkiye’de Laiklik Atatürk Devrimlerinin Temeli, 6. Baskı, İzmir 1995
- ÖDEN, Merih, Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi, Yetkin Yayınları, Ankara 2003
- ÖDEN, Merih, “Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Anayasa Yargısı”, AÜHFD, C. 48, S. 1, 1999
- ÖKTEM, Niyazi, “İnsan Hakları”, Yeni Türkiye, Yıl: 4, S. 22, Temmuz-Ağustos 1998
- ÖNBİLGİN Gürbüz, OYTAN, Muammer (Anayasa Mahkemesi Raportörleri), T.C Anayasasının İlke ve Kuralları ile Anayasa Mahkemesi Kararları Dizini, 1977
- ÖZBUDUN, Ergun, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara 2011
- ÖZBUDUN, Ergun, Türk Siyasal Hayatı, s. 110, 7. Baskı, Eskişehir, Haziran 2010
- ÖZDEMİR, Hakan, 28 Şubat Süreci Arifesinde ve Ertesinde İki Milli Görüş Partisi: Refah Partisi-Fazilet Partisi Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 20, S. 2, 2015

ÖZKUL, Fatih, Anayasalarımızda Laiklik İlkesi, Ankara barosu Dergisi, 2014/4

ÖZTURANLI, M. İ. Türkiye’de Laikliğin Serüveni, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2007

PERİNÇEK, Dogu, Anayasa ve Partiler Rejimi, Ankara 1985

POYRAZ, F. Milli Nizam Partisinden AK Parti’ye İslami Hareketin Partileri ve Değişim, (Ed.) UZUN, T., İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler Orion Kitabevi, Ankara 2010

SABUNCU, Yavuz, Anayasaya Giriş, İmaj Yayıncılık, Ankara 2003

SANCAKTAR. Oğuz, İdare Hukuku Teorik Çalışma Kitabı, Ekim 2014

SARIBAY Ali Yaşar, Global Toplumda Din ve Türkiye, Everest Yayınları, İstanbul 2004

SERAY, Mehmet, Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü Atatürk ve Laiklik, Divan Yayıncılık, Ankara 2002

ŞENCAN, Hüdayi, TBMM Araştırma Merkezi, Bazı Avrupa Ülkelerinde Din ve Devlet İlişkisi, Kasım 2011

TAMÇELİK, Soyalp, Dünya ve Türkiye de Anayasalarında Din ve Laiklik, 1997

TANİLLİ, Server, Devlet ve Demokrasi, Anayasa Hukukuna Giriş, İstanbul, 1981

TANÖR, Bülent - YÜZBAŞIOĞLU, Necmi, 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, İstanbul, 2012

TANÖR, Bülent, Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi, Laiklik ve Demokrasi, Ankara 2001

TANÖR, Bülent, Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu, BDS yayınları, İstanbul, 1994

TARHANLI, B. Müslüman Toplum, “Laik” Devlet: Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı, Afa Yayınları, İstanbul 1999

TARHANLI, İ. B. Müslüman Toplum 'laik' Devlet, Afa Yayınları, İstanbul 1993

TAYHANI, İhsan, Türkiye Cumhuriyeti'nin Temeli: Laiklik, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S 43, Ankara 2009

TBMM Araştırma Merkezi, Karşılaştırmalı Anayasa Çalışmaları, Ankara 2012

T.C Anayasası, Adalet Yayınevi, Ankara, 2014

TEZİÇ, Erdoğan, Anayasa Hukuku (Genel Esaslar), Beta Yayınları, İstanbul 2004

TİKYEŞ, Özkan, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Şerhi ve Uygulaması, Sulhi Garan Matbaa, İstanbul 1969

TUNÇ, Hasan Türkiye'ye Komşu Devletlerin Anayasaları, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2008

TURHAN, Mehmet, Amme İdaresi Dergisi, C.27, S.3, Eylül 1994

TURNA, Boğaç Babür, LEWİS, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev.: Boğaç Babür Turna), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2011

Türk Hukuk Lügatı, Ankara, 1998

Vatikan Şehir Devleti, Laws of Vatican City State, Erişim: 28.11.2011, http://www.vaticanstate.va/EN/State_and_Government/Judicialgoverningbodies/Laws_and_decrees.htm.

YAYLA, Atilla, İslam, Laiklik ve Demokrasi, Yeni Türkiye, S. 17, Eylül-Ekim 1997

YILMAZ, Ejder, Hukuk Sözlüğü, Yetkin Yayınları, Ankara 2005

YURDUSEV, A. Nuri. "Laiklik ve Modern Uluslararası Sistem", Liberal Düşünce C.1, S.1, Kış 1996

İnternet Kaynakları

<http://www.ansiklopedim.info/?p=3122>

<http://www.danistay.gov.tr/upload/insanhaklarievrenselbeyannamesi.pdf>

<http://www.izmirbarosu.org.tr/Upload/files/Sayfalar/merkezler/cmka/aihs.pdf>

<http://auhf.ankara.edu.dergiler/auhfdarsiv/AUHF-1960=17-01-04/AUHF-1960-17-01-04.mumcu.pdf>

<http://www.inkilap.info/2007/08/dunyada-laikligin-gelisimi.html>

<http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/08-ALMANYA%20209-276.pdf>

<http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/07-FRANSA%20169-208.pdf>

http://www.adaletbiz.com/images/dosyalarim/abd_anayasasi.pdf

http://www.adaletbiz.com/images/dosyalarim/abd_anayasasi.pdf

http://www.adaletbiz.com/images/dosyalarim/HOLLANDA_ANAYASASI.pdf

<http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/MERTCAN-Hakan-KAR%C5%9EILA%C5%9ETIRMALI-OLARAK-T%C3%9CRK%C4%B0YE%E2%80%99DE-LA%C4%B0KL%C4%B0K.pdf>

http://diplomatikgozlem.com/_haber/yunanistan-da-laiklik-tartismalari

<http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/14-%C4%B0SPANYA%20533-584.pdf>

<http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/ulkeana/pdf/05-BEL%C3%87%C4%B0KA%2099-148.pdf>

http://www.adaletbiz.com/images/dosyalarim/TALYA_ANAYASASI.pdf

<http://www.luggat.com/116934/umur-u-diniye>

<https://ipfs.io/ipns/tr.wikipedia-on->

ipfs.org/wiki/1961_T%C3%BCrkiye_anayasa_referandumu.html

<https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1876/1876ilkmetinler/1876-ilkhal-turkce.pdf>

http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=37&sayi_id=1705

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>

<http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/mahkemehakkinda/kisatarihce/tarihselbilgi.html>

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/10/20081022-15.htm>

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/10/20081024-10.htm>

https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/bazi_avrupa_devletlerinde_din_ve_devlet_iliskileri.pdf

<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı resmi internet sitesi:

<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: Şükrü ÜNLÜ

Doğum Yeri ve Tarihi: Osmancık- 09.02.1989

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi: Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Yüksek Lisans Öğrenimi: Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi-
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce(orta seviyede)

Bilimsel Faaliyetleri: -

İş Deneyimi

Stajlar: Avukatlık ve Hâkim- Savcılık Stajı

Projeler: -

Çalıştığı Kurumlar: Hâkim ve Savcılar Kurulu(HSK)

İletişim

E-Posta Adresi: sukruunlu1905@gmail.com

Tarih: